

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI**

**KUR'AN'DA GEÇEN RAB VE İLÂH KAVRAMLARI ÜZERİNE
SEMANTİK BİR İNCELEME**

Tezli Yüksek Lisans Tezi

ESRA ERDOĞAN ŞAMLIOĞLU

Ankara,2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI**

**KUR'AN'DA GEÇEN RAB VE İLÂH KAVRAMLARI ÜZERİNE
SEMANTİK BİR İNCELEME**

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Esra ERDOĞAN ŞAMLIOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Esra GÖZELER

Ankara,2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI**

**KUR'AN'DA GEÇEN RAB VE İLÂH KAVRAMLARI
ÜZERİNE SEMANTİK BİR İNCELEME**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Esra GÖZELER**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

- 1- Dr. Öğr. Üyesi Esra GÖZELER
- 2- Prof. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU
- 3- Prof. Dr. Mehmet İNAL
- 4-
- 5-

İmzası



Tez Savunması Tarihi

19.06.2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Dr. Öğr. Üyesi Esra GÖZELER danışmanlığında hazırladığım “Kur’an’da Rab ve İlâh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme (Ankara.2018) ” adlı yüksek lisans - doktora/bütünleşik doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

16.05.2018

Esra ERDOĞAN ŞAMLIOĞLU

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	VII
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	VIII
ÖNSÖZ	IX
GİRİŞ	12
1.Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı.....	12
2.Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	25
BİRİNCİ BÖLÜM	29
RABB KAVRAMININ SEMANTİK İNCELEMESİ	29
1. <i>Rabb</i> Kavramının Etimolojik Kökenleri.....	29
2.Mekkî Dönem	35
2.1. <i>Rabb</i> Kavramının Kur'an'da “İlāh, İbadet Edilen, Mâbud” Anlamlarında Kullanımı.....	36
2.2. <i>Rabb</i> Kavramının Kur'an'da “Sahip, İdareci, Yönetici, Kral” Anlamlarında Kullanımı.....	44
3.Medenî Dönem	47
3.1. <i>Rabb</i> Kavramının Kur'an'da “İlah, İbadet Edilen, Mâbud” Anlamlarında Kullanımı.....	48
3.2. <i>Rabbāniyyīn, Ribbiyyūn, Rabbāniyyūn</i> Kavramlarının Kur'an'da “Din Adamları, Rabbe Adanan Kişiler, Rabbe kulluk edenler” Anlamlarında Kullanımı	52
3.3. <i>Rabāibukum</i> Kavramının Kur'an'da “Üvey Kızlar” Anlamında Kullanımı.	58

İKİNCİ BÖLÜM	60
İLĀH KAVRAMININ SEMANTİK İNCELEMESİ.....	60
1. <i>Īlāh</i> Kavramının Etimolojik Kökenleri	60
2. Mekkī Dönem	64
2.1. Peygamberliğin 1. ve 4. Yılları Arasında <i>Īlāh</i> Kavramı (Gizli Davet Dönemi)	67
2.2. Peygamberliğin 5. ve 13. Yılları Arasında <i>Īlāh</i> Kavramı (Açık Davet Dönemi)	71
3. Medenī Dönem	94
SONUÇ	98
BİBLİYOGRAFYA	101
ÖZET	108
ABSTRACT	109

KISALTMALAR

a.s.	: Aleyhisselam
<i>AÜİFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
ed.	: Editör
H./h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
KURAMER	: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi
M./m.	: Miladi
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
tah.	: Tahkik, tahkik eden
terc.	: Tercüme, tercüme eden
t.y.	: Tarih yok
v.dğr.	: ve diğerleri

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ء	’	ظ	Z/z
ب	B/b	ع	‘
ت	T/t	غ	Ġ/ġ
ث	Ş/ş	ف	F/f
ج	C/c	ق	Q/q
ح	H/h	ك	K/k
خ	H/h	ل	L/l
د	D/d	م	M/m
ذ	Z/z	ن	N/n
ر	R/r	ه	H/h
ز	Z/z	و	V/v
س	S/s	ي	Y/y
ش	Ş/ş		
ص	Ş/ş	تا	Ā/ā
ض	Ḍ/ḍ	وُ	Ū/ū
ط	Ṭ/ṭ	ي	Ī/ī

ÖNSÖZ

Kur'an-ı Kerim, indiği dönemden günümüze kadar insanlar tarafından devamlı surette okunmuş, anlamının doğası gereği ayetleri üzerine düşünölmüş ve hakkında pek çok araştırmalar yapılmış bir kitaptır. Semantik de bu anlama çabasının bir ürünü olarak Kur'an çalışmalarında kullanılmış ve Kur'an'da geçen her türlü kavramın veya kelimenin kendi tarihi, coğrafı, kültürel ve siyasi şartları içerisindeki değişimlerinin okunabilmesine olanak sağlamıştır.

Rabb ve *İlāh* Kur'an'da sıkça geçen iki kavramdır. Kur'an'da Allah'ı tanımlayan başka isimlerin de bulunduğu göz önüne alınarak, sadece ayetler üzerinden yapılacak bir karşılaştırmada *Rabb* ve *İlāh* kelimelerinin Allah'ın sıfatlarını tanımlamak yerine O'nun en yüce mâbud olmasını ön plana çıkardığı görülecektir. Bu yüzden bu iki kelimenin geçtiği ayetlerde, siyak ve sibakına bakılarak konunun doğru bir biçimde anlaşılması gerekmektedir. Ayetlerden elde edilen bu anlam dünyası diğer ifadeyle bu iki kavramın semantiği, Allah'ı tanımlamaktadır. Allah'ın *Rabb* ve *İlāh* olarak tanınması ve O'na insanlarca yakıştırılan niteliklerin ne kadarının doğru ne kadarının yanlış olduğu konusu da tartışmaya açıktır. Ayrıca konu hakkında ayrıntılı çalışmalar olmadığından, Cahiliye dönemi Araplarının anlam dünyasındaki *Rabb* ve *İlāh* anlayışı ile tebliğden sonraki farkın ne olduğu tarafımızca bilinmemektedir. Bu çerçevede şöyle sorularla devam edecek olursak, dönemin Arap kültürü çerçevesinde İslam, putperest Arap toplumuna *Rabb* ve *İlāh* kavramları ile nasıl bir "mâbud" portresi çizmek istemektedir? Bu iki kavramın semantik bağlamları ve çağrışımları nelerdir? Bu konuda Kur'an ayetleri bize nasıl veri sağlamaktadır? Tezimizin temel problemiği bu sorular çerçevesinde gelişecek ve bu kavramların esas anlamları dışında kullanılıp kullanılmadığı detaylı bir şekilde araştırılacaktır.

Çalışmamız bir giriş ve sonrasında da *Rabb* ve *İlāh* kavramlarını işleyen iki ayrı bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezin konusundan,

öneminden, amaçlarından bahsederken, ayrıca eskiden beri o çevrede yaşayan Arap kavimlerinden, bu kavimlerdeki tanrı inanışından ve Cahiliye Dönemi'nin putperest anlayıştan bahsedilmiştir. Çalışmamızın semantik alanına dâhil olmasından dolayı ilk bölüm olan “*Rabb* Kavramının Semantik İncelemesi” ve ikinci bölüm olan “*İlāh* Kavramının Semantik İncelemesi” kısımlarında kavramların kökenleri etraflıca incelenmiş, kavramların geçtikleri ayetler tefsirlerden elde edilen bilgiler ışığında konulara ayrılarak özgün bir tasnif yapılmaya çalışılmıştır. Kavramlar Kur'an'ın indiği dönemdeki sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik şartlar bağlamında işlenmiş ve kavramların içerisinde geçtiği belli kalıplara ayrı ayrı yer verilmiştir. *İlāh* kavramının semantik açıdan tek anlama sahip olması, onu dört farklı anlama sahip *Rabb* kavramına göre daha farklı bir sınıflandırmaya tabi tutmamıza sebep olmuştur. Tezimiz bu iki kavramın çalışılması sonucunda elde ettiğimiz veriler ve karşılaştırmalar ile son bulmaktadır.

Çalışmamın başlangıcından son gününe kadar desteklerini esirgemeyen, Yüksek Lisans yıllarımı verimli bir şekilde geçirmeme yardımcı olan değerli danışmanım ve kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Esra Gözeler'e öncelikle teşekkür ederim. Bu süreçte konumu kendisi ile paylaşıp, kıymetli değerlendirmelerini aldığım, bana tavsiyeleri ile yol gösteren kıymetli hocam Prof. Dr. Bilal Gökçür'a teşekkür ederim. Ayrıca önerilerinden dolayı değerli hocalarım Doç. Dr. Yasin Meral, Arş. Gör. Recep Gürkan Göktaş ve Arş Gör. Sümeyye Şehide Sağır'a da ayrı ayrı teşekkür ediyorum. En önemlisi de bu çalışmaya başladığımda hayatıma giren, her türlü güzel veya zor zamanları birlikte atlattığım, hayat ve ilim arkadaşım, her zaman desteğini gördüğüm kıymetli eşim Arş. Gör. İbrahim Emre Şamlıoğlu'na da çok teşekkür ediyorum. Son olarak bu zamana kadar desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen, bu ilim yolculuğunda başından beri her türlü maddi ve manevi desteklerini arkamda gördüğüm kıymetli

aileme ve tezimin gelişmesinde katkıda bulunan, ismini burada zikredemediğim bütün hocalarıma ve arkadaşlarıma da teşekkürü bir borç bilirim.

Esra Erdoğan Şamlıoğlu

Ankara-2018

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Tezimizin konusu, *Rabb* ve *İlāh* kavramlarının Kur'an içerisindeki kavramsal çerçevesini belirlemek ve bu iki kavramın etimolojik kökenlerini tespit etmektir. Bu kavramları, Kur'an öncesi ve Kur'an'ın nuzûl dönemindeki kullanımları, değişen manaları, benzerlikleri ve farklılıkları ile birlikte ele almak; Arap toplumu tarafından dil ve kültür bağlamında kullanıldıkları yerleri ve İslam ile Kur'an'da kazandıkları anlamları değerlendirmek ve kavramların geçtiği ayetleri sîre bağlamında okumak tezimizin alt temalarını oluşturmaktadır. Kavramların Kur'an'da kaç kere ve kaç farklı gramatik formda kullanıldığı, muhatap kitlesi, içerisinde yer aldıkları bağlam ve temalar ise tezimizde işlediğimiz diğer konulardır. İndiği dönemde muhatap kitlesine verilmek istenen mesaj, ayetlerin düzeltmeye çalıştığı Cahiliye dönemi tutumları, *Rabb* ve *İlāh* kelimelerinin doğru bir şekilde ele alındığında Allah'ı tanımlarken hangi açılardan anlamaya yardımcı olabileceği gibi hususlar tezimizi destekleyici konular olarak çalışmamızın genelinde ele alınmıştır.

Rabb ve *İlāh* kavramlarının etimolojik kökenlerini incelediğimizde, bu iki kelimenin Kur'an'ın nuzûlünden önce kullanılmış oldukları görülmektedir. İlk ortaya çıktıkları zamandan itibaren farklı varlıklar için kullanılmış olan, kültürel farklılıklara bağlı olarak zaman içinde değişimlere uğrayan bu iki kelimenin içeriğinin insanların dinî anlayışları çerçevesinde şekillenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten dolayı, İslam'ın ortaya çıktığı yarımadada o dönemin Arap toplumundaki "tanrı anlayışı ne idi, nasıl ortaya çıktı ve Kur'an tarafından reddedilen kısmı neresi idi?" soruları üzerinden İslam öncesi döneme dair özlü bir inceleme yapmayı yararlı bulduk.

Arap yarımadasında yaşayan insanların putperest bir hayat tarzının olduğu bilinmektedir. Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil'in bu bölgede tevhidi yaymak için mücadele

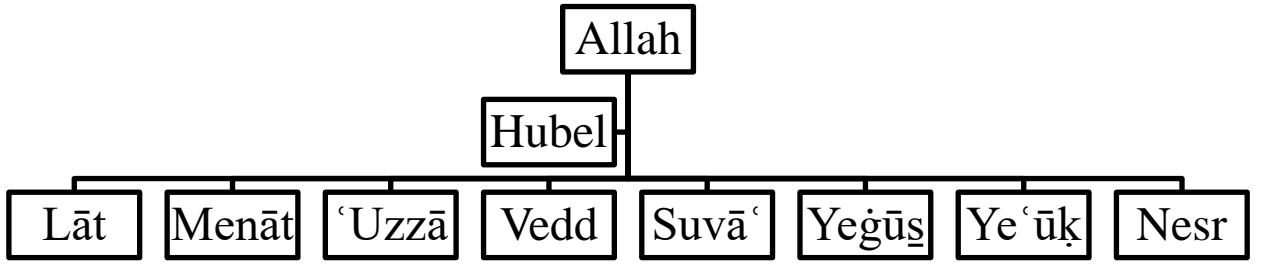
verdiği kaynaklarda yer almaktadır.¹ Hz. İsmâil ile birlikte bir süre devam eden ve sonrasında Haniflik² olarak isimlendirilen tek tanrıcı anlayışın ise belli bir süre sonra - büyük ihtimalle Amr b. Luḥayy'ın bölgeye getirdiği putlar aracılığıyla- yerini yeniden putperestliğe bıraktığı söylenebilir.³ Araplar arasında tekrar gündeme gelen bu anlayışın, bu sefer tek tanrıcılık fikri ile birleşerek daha farklı bir hüviyet kazandığı gözlenmiştir. Bu anlayışa göre tek ve yüce Tanrı olarak Allah'ın her zaman için en yüce, en kudretli, en bilge ve rızık veren olarak ulaşılmaz bir konuma yerleştirilmiş olduğu belirtilebilir. Bu yüce mevkiinden dolayı hiçbir surette cisimleştirilmemiştir. Diğer kutsal kabul edilen varlıkların ise elde edilen bilgiler ışığında bir “tanrılar panteonu” oluşturularak aracı konumda tutuldukları ve suretleri yapılarak gözle görülür ve elle tutulur birer tapınma objesi olarak kabul edildikleri söylenebilir.

¹ Kuzey ve Güney Arabistan'da o döneme kadar yaşamış bulunan Ma'înliler'in, Sebeliler'in, Katabânîliler'in, Ḥaḍramutlular'ın, Ḥimyerîler'in, Nabaḫîler'in, Tedmürlüler'in, Ğassânîler'in, Laḥmîler'in ve Kindeliler'in dini yaşayışları ve çok tanrılı anlayışları buna örnek olarak verilebilir. Bkz. Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: Kuramer, 2016); Ömer Faruk Harman, “İbrâhim,” *DİA*, c.21, ss.270-271; Ömer Faruk Harman, “İsmâil,” *DİA*, c.23, ss.78-80; Ayrıca bkz. Necmettin Gökkır, *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), ss.55-57; Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016).

² Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss.80-84; Hanifler olarak isimlendirilen bu grubun varlığını ve inançlarını Cahiliye şiirinde de tespit etmek mümkündür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-I* (Kayseri: Fenomen Yayınları, 2014), ss.161-172.

³ Gökkır, *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*, ss.67-79; Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, ss.70-72.

Şekil 1:



Yukarıda Şekil 1’de görülen tablo, Cahiliye Döneminde yaşamış olan bir insanın zihnindeki *İlāh* anlayışının şematik bir gösterimidir. Tabloda ismi geçen putların dışında, toplumda kabul gören başka putlar, hatta bireysel *İlāh*lar da mevcuttur. Bizim tabloyu sınırlı tutmak istememizin sebebi, burada adı geçenlerin, Hubel putu haricinde, Kur’an’da konumuz ile alakalı olarak ismen bulunmaları ve Arap toplumunda çok sayıda kitleye hitap etmeleridir. Kur’an’da geçen bu putların büyük çoğunluğu Nuh peygamber kıssası ile birlikte ele alınmaktadır. Daha sonraları cahiliye dönemi Arapları bu putları kendilerine ilāh edinmek yoluyla sahiplenmişlerdir. Hubel putu da Cahiliye Arapları ile ilgili bağlamda geçerse de Kur’an’da Ba‘al ismiyle yer almaktadır.⁴ Bu çok tanrılı gibi görünen anlayışın politeizm olarak isimlendirilen diğer din yapılarından en önemli farkı Allah’ı “Yüce Tanrı” olarak görmesidir.

Kur’an’da belirtildiği üzere Allah, Cahiliye Döneminde yaşayan bir insan için gökler ve yer dâhil olmak üzere “yaratıcı” tanrı konumundadır.⁵ Kaynaklarda belirtildiği üzere, Allah dışında herhangi bir puta bu türden bir yetki verilmemiştir.⁶ Başlarına bir

⁴ 37/eş-Şāffāt:125.

⁵ 29/Ankebüt:61; 31/Luḫmān:25; 39/ez-Zumer:38; 43/ez-Zuḫruf:9,87; 23/el-Mu`minūn:86-87.

⁶ Örneğin Lāt putunun, “öğüttü” anlamına gelen kökü لت ile bir bereket tanrıçası (veya Yağmur tanrıçası), Menāt’ın yine aynı şekilde bir bereket tanrıçası veya bazı kaynaklarda yer aldığı şekliyle bir “kader tanrıçası” ve ‘Uzzā’nın da yine aynı şekilde bir bereket tanrıçası olması gibi. Konuyla ilgili olarak bkz. İbnü’l-Kelbī, *Kitābü’l-Esnām Putlar Kitabı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.51, 115. dipnot;

bela geldiğinde veya musibete uğradıklarında da sığınılacak yegâne merci olarak yine Allah'ı kabul ettikleri Luqmân Sûresi 32. ayette “Dalgalar onları koyu gölgeler gibi sardığında dini Allah'a özgü kılarak O'na yakarırılar; Allah kendilerini sağ salim karaya çıkardığında ise içlerinden bir kısmı ortada kalır. Hıyanete gömülmüş nankörler topluluğundan başkası âyetlerimizi inkâr etmez.” şeklide ifade edilir. Ayette de belirtildiği üzere bir müşrik tehlike anında dualarını tamamen kendisine ulaşmak için araçlar edindikleri Allah'a yöneltmektedir. Yukarıda gördüğümüz tablo aslında bu anlayışlarının veya kendilerini güçsüz hissetmelerinden dolayı oluşan korkularının bir sonucudur. Allah bir müşrik için ulaşılmayacak kadar uzak bir konumdadır. Aslında onlar “kendilerini çevreleyen tabiatın, insanlarınkine üstün fakat özel vasıtalarla kendi hizmetlerine alınabilen kuvvetlerle dolu olduğuna”⁷ inanmaktadırlar. Bu doğaüstü güçlü araçlar kıyamet gününde de şefaatchiler olarak Allah ile aralarında kendi başlarına güç yetiremeyecekleri bir köprü kurma potansiyeline sahiptir.⁸ Kur'an'da belirtildiği üzere melekleri *İlāh* olarak kabul etmeleri ve Allah'ın kızları olarak düşünmeleri de bu yüzdendir.⁹ Böylece en yüce *İlāh* olarak Allah'ı, yaratıcı, yönetici ve koruyucu olarak görürken, O'na ulaşmak için de yardımcı *İlāh*lardan oluşan putlar topluluğunu kullanmış olmaktadır. Hatta müşrikler Allah'ı bir *İlāh* olarak putlar ile birlikte o kadar

M. Mahfuz Söylemez, “Cahiliye Döneminde Lât Kültü,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, s.53, 57, 91; M. Mahfuz Söylemez, “Cahiliye Arap İnancında Putların Yeri,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının Ulûhiyyet Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015) içinde, s.33; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru'l-Şâdir, 1995), c.5, s.204; Tefîk Fehd, “Menât,” *DÎA*, c.29, s.121; Ayrıca bkz. Gökkır, *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*, ss.64-67.

⁷ Neşet Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), s.103.

⁸ 39/ez-Zumer:3; 10/Yûnus:18; 36/Yâ sîn:23; 19/Meryem:81.

⁹ 16/en-Nahl:57.

özümsemiştirler ki Kur'an'da da belirtildiği üzere O'na ekin ve hayvanlarından pay ayırmaktadırlar; “Allah'ın yarattığı ekin ve hayvanlardan Allah'a pay ayırıp zanlarınca, “Bu Allah'a, bu da ortaklarımıza (putlara)” dediler. Ortakları için ayrılan Allah'a ulaşmıyor, fakat Allah için ayrılan ortaklarına ulaşıyor! Ne kötü hüküm veriyorlar!”¹⁰

Arapların İslam öncesi *İlāh* anlayışlarını ve Allah'ın bir *İlāh* olarak onların gözünde nasıl bir yere sahip olduğunu öğrenebildiğimiz kaynakların başında Arap şiiri gelmektedir. Arap toplumunun o dönemde yazıyı bir aktarım aracı olarak kullanmadığı ve şifâhî aktarım geleneğinin yaygın olduğu bilinmektedir. Bu yüzden o dönemden bu zamana kadar dilden dile dolaşan şiirlerin haricinde onların dini görüşlerini elde edebileceğimiz pek fazla kaynak yoktur. Cahiliye şiirine baktığımızda ise Arapların İslam öncesi dini tecrübeleri ile ilgili bilginin yine çok sınırlı olduğu görülür.¹¹ Ancak Tablo 1'de çizmiş olduğumuz *İlāh* algısı bağlamında Cahiliye Şiirinde Allah'ın en yüce varlık olduğu ile ilgili bilgiler az da olsa mevcuttur. Örneğin *Alkame Zū Ceden el-Himyeri*'nin bir şiirinde şu şekilde geçmektedir:

له سما وله أرضه، من ذا يعالي ذا الجلال اتضع

“Semâ da Allah'ın arz da. Kim o celâl sahibiyle yücelik yarışına girmeye kalkışırsa alçalır.”¹²

Kuzey Arabistan'da eski Edom bölgesinde yaşamış ve bugüne kalan yapılarıyla Kur'an'da geçen Hicr halkının¹³ yerleşmiş olduğu Petra şehrinin sakinleri olan Nabaîler buraya örnek olarak verilebilir.¹⁴ Bazı kaynaklarda, Cahiliye dönemi Araplarının dinî

¹⁰ 6/En'âm:136.

¹¹ Harun Ögmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), s.269.

¹² Ögmüş, *Câhiliyye Döneminde Araplar*, s.275.

¹³ 15/el-Hicr:80. Hicr Halkı'nın yaşamış olduğu Petra günümüzde Ürdün'ün sınırları içerisinde kalmaktadır.

¹⁴ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, ss.119-140.

inanişları ile çoęu noktada benzerliği bulunan Nabařilerin de üstün bir *İlāh* ve onun çevresinde bulunan ikincil ilahlar anlayışına sahip oldukları kaynaklarda geçmektedir.¹⁵ Bu üstün tanrının ismi *Duşara*¹⁶ veya cahiliye dönemi Araplarının tapındığı ismiyle *Züşşerā*¹⁷ olarak geçmektedir. “Şaralı olan” veya “Şara’nın sahibi” (bazı okunuşlarda Şı’rā)¹⁸ anlamlarına gelen ismiyle tanrı *Duşara*; “âlemlerin rabbi, geceyi gündüzden ayıran, efendilerin tanrısı, her şeyin sahibi ve hâkimi olan, resminin veya heykelinin yapılmasından sakınılan bir daę tanrısı” olarak tanımlanır.¹⁹ Bu tanrı ismi yine Kur’an’da el-Hicr Suresi 49. ayette Nabařiler ile aynı bölgede yaşamış Ād ve Semūd (Hicr Halkı) kavimleri ile bağlantılı olarak geçen ve meallerin genel olarak “Şira yıldızı” olarak çevirdikleri “الشَّعْرَى” kelimesiyle de ilginç bir şekilde benzerlik göstermektedir. Ayette geçmeyen “yıldız” kelimesinin siyak ve sibak ve Necm suresinin bağlamı dikkate alınarak bir yorum şeklinde meallere eklendiği aşikârdır. Bu açıdan bakıldığında kelimenin aslında Kur’an’da geçen diğer *Lāt*, *Menāt*, *‘Uzzā* gibi Arap tanrılarında birisi olduğu ve Allah’ın Cahiliye Dönemi Araplarının tanrı anlayışlarını düzeltmek adına kendisi ile bir tutulan bu etkin tanrıyı da bu şekilde yerdiği düşünülebilir. Cahiliye Araplarında Allah söz konusu olduğunda herhangi bir resim veya suret yapma işine girişmekten sakınmaları da *Duşara*’nın Arapların gözündeki yerinin Allah ile bir olabileceğini akla getirmektedir. Nabařilerin diğer *Allat*, *Manotu* ve

¹⁵ Şinasi Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği,” M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde ss. 37-39.

¹⁶ Şinasi Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nabaşilerin Etkileri,” *Dinler Tarihi Araştırmaları-I* (Sempozyum: 08-09 Kasım 1996), (Ankara, 1998) içinde ss. 370-371.

¹⁷ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nabaşilerin Etkileri,” s.370; Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, s.133.

¹⁸ Murat Sarıcık, *Put Hicaz’ın Beş Putu ve Çağdaş Putlar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2014), s.41.

¹⁹ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nabaşilerin Etkileri,” ss.371-372.

al-‘Uzzā gibi tanrılara da tapmaları²⁰ ve *Hubel* kültünü Hicaz Arapları arasında başlatan Amr b. Luḥayy’ın da bu putu yine Nabaṭîlerin yaşadığı merkezlerin birinden getirmesi de bu iddiayı destekler niteliktedir.

Araplarda tapınma duygusunun altında yatan düşüncenin daha çok metafizik âleme ilişkin olduğu söylenmektedir.²¹ Bu yüzden cahiliye dönemi putlarının keskin hatlarla çizilmiş insan suretleri yerine, yontulmuş veya düzgün olarak yerinden koparılmış taş parçalarından veya sağlam duran tahta parçalarından oluştuğu kaynaklarda yer almaktadır. Tâif’te bulunan *Lāt* putu bu şekildedir veya *‘Uzzā* dikenli bir ağaç halinde bulunmaktadır.²² Sadece *Hubel* putu kırmızı akikten yapılmış bir insan suretindedir. Bu anlamda bu put diğerlerinden farklıdır Bölge dışından getirilmiş olduğundan diğer putlar ile şekil bağlamında benzerlik göstermemektedir.²³ Arapların bu putlara baktıklarında gördükleri metafiziksel dünya onların ulûhiyet anlayışlarının önce elleriyle yaptıkları ve sonrasında da bozdukları taşlardan veya ağaçlardan daha değerli olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu yüzden yolculuğu sırasında konakladığı yerdeki taşlardan en güzelini tapınmak için seçen ve diğerleriyle de ocak yapıp yemeğini pişiren bir Arap için inandığı *İlāh*, önünde diz çöktüğü taş parçasının çok daha ötesindedir. Belki bu yüzden o mekânı terk ettiğinde, tapındığı taş parçasını gerisinde bırakmaktan huzursuz olmamaktadır. Çünkü gök cisimleri ile (ay, güneş ve yıldızlar) özdeşleştirdiği tanrısının çölde başını kaldırdığında görebildiği uzaklıkta olduğunu ve onu bu şekilde koruduğunu hissetmektedir. Kur’an’ın tasvir ettiği şekilde ifade edecek olursak, müşrikler inandıkları *İlāh*’ın yerin ve göğün yaratıcısı olduğunu, güneşi ve ayı insanların hizmetine verdiğini ve gökten yağmuru indirip rızık verenin de o olduğunu

²⁰ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği,” s.41.

²¹ Gündüz, “Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği,” s.14.

²² İbnü’l-Kelbî, *Kitâbü’l-Esnâm Putlar Kitabı*, ss.62-63.

²³ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, s.71.

biliyorlardır.²⁴ Ancak Cahiliye Dönemi insanı için birden fazla yardımcı tanrının varlığı da bir gerçektir. Çok tanrı inancına sahip eski Arap toplumunun, çalışmamızı sınırlayan ayetler çerçevesinde ele aldığımız kadarıyla, Kur'an'da da geçtiği şekliyle Hz. Nuh döneminden kalma putlarla birlikte toplamda yedi tanrısı vardı. Bunlar *Lāt*, *Menāt*, *'Uzzā*²⁵ ve *Vedd*, *Suvā*, *Yeğūs*, *Ye'ūk* ve *Nesr*²⁶ şeklinde geçmektedir. *Hubel* putu²⁷ ise Kur'an'da geçmemesine rağmen Arapların en önemli ve yüce putudur.

²⁴ Bu konu Kur'an'da şu şekilde geçmektedir: De ki: “Eğer biliyorsanız söyleyin: Yer ve yerde bulunanlar kime aittir? Allah'ındır” diyecekler. “Öyle ise siz hiç düşünüp öğüt almaz mısınız?” de. De ki: “Yedi kat göklerin Rabbi, büyük Arş'ın Rabbi kimdir?”. “Allah'ındır” diyecekler. “Öyle ise ona karşı gelmekten sakınmaz mısınız?” de. De ki: “Eğer biliyorsanız söyleyin: Her şeyin hükümrânlığı elinde olan, kendisi koruyan, kendisine karşı korunulamaz olan kimdir?” “Allah'ındır” diyecekler. “Öyle ise nasıl aldaniyorsunuz?” de. (23/el-Mu'minun:84-89) Andolsun, eğer onlara, “Gökleri ve yeri kim yarattı, güneşi ve ayı hizmetinize kim verdi?” diye soracak olsan mutlaka, “Allah” diyeceklerdir. O halde nasıl(haktan) döndürülüyorlar? (29/el-Ankebüt:61) Andolsun, eğer onlara, “Gökten yağmuru kim indirip de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti?” diye soracak olsan, mutlaka, “Allah” diyeceklerdir. De ki: “Hamd Allah'a mahsustur.” Fakat onların çoğu akıllarını kullanmazlar. (29/el-Ankebüt:63) Andolsun, onlara kendilerini kimin yarattığını sorsan elbette, “Allah” derler. Öyleyken nasıl döndürülüyorlar? (43/ez-Zuhruf:87).

²⁵ 53/en-Necm:19-20.

²⁶ 71/Nuh:23. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kelbi, *Kitâbü'l-Esnâm Putlar Kitabı*, ss.35-44.

²⁷ Hubel putu getirildiği bölge göz önüne alındığı zaman ve tanrı olarak yerine getirdiği fonksiyonlara bakıldığında, İsrailoğullarının yasaklanan tanrısı *Ba'al* ile benzerlik göstermektedir. Kelimenin orijinalinin “Ha-baal” şeklinde olduğunu düşünen çoğu araştırmacıya göre Hubel, Kur'an'da İlyas Peygamberin mücadele ettiği çarpık tanrı anlayışının baş tanrısıdır (37/eş-Şaffât:123-126). Hubel putu aynı Ba'al putunun İsrailoğullarınca kazandığı anlam gibi Arapların gündelik işlerindeki yardımcısıdır. Bu en yüce ilah olarak görülen Allah'ın (veya Yahudilerde olduğu şekliyle Yahve'nin) dünyanın normal işleyişi dışında tutulmasından; O'nun çok yüce bir makama oturtturularak, O'nun ile herhangi basit bir bağın kurulamayacak olmasından kaynaklanmaktadır. Önceden de belirttiğimiz gibi Allah yaratıcıdır, ama şekil veren, rızıklandırır ve ticaretlerinde yardımcı olan ikinci dereceden bir tanrı olarak Hubel'dir. Arap

Cahiliye Döneminin en önemli putlarından birisi olarak *Lāt* putu, Arapların “Allah’ın dişisi” olarak kabul ettikleri ve bereket tanrıçası olarak da gördükleri beyaz bir taş halinde olan *İlāhtır*. Bereket tanrıçası olarak görülmesinin sebebi, “لت” kelimesinin aynı zamanda “öğüttü” anlamına geliyor olmasıdır.²⁸ İbn Kelbī (ö.204/819) ise zamanında *Lāt* adında bir adamın bu taşın üzerinde yoldan gelenlere buğday ögütterek ekmek yaptığını ve insanların ona olan sevgilerinden dolayı ölümünden sonra onu putlaştırdığını nakleder.²⁹ Sonradan üzerine yapılan küp şeklindeki kâbesine³⁰ “tanrıçanın evi” anlamına gelen “بيت الربة” (*beytu’r-rabbe*) denilmiştir.³¹ Bu, Saķıf kabilesinin Ķurayş kabilesini kendilerine rakip olarak görüp, Kâbe’ye eş değer bir ilah edinme çabasında olmalarının da bir sonucu olabilir.³² Örneğın, Kâbe’ye özgü olan tüm müesseselerin benzerlerinin *Lāt Kâbesi* içinde tesis edildiğı bilinmektedir. Ancak “Allah’ın adı ile işe başlamak” olarak da ele alabileceğimiz Besmele’nin *Lāt* için “*Lāt* adıyla işe başlarız” (بسم الات) şeklinde olması, *Lāt* için “*Rabbe*” denilerek *Rab*’bin

panteonunun baş tanrısı olması da Arapların ticarete elde ettikleri kazancı büyük ihtimal bu bereket tanrısına dayandırmalarındandır. Ayrıntılı için bkz. Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları,2016), s.160; İbrahim Usta, *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), ss.147-148; Sarıcık, *Put Hicaz’ın Beş Putu ve Çağdaş Putlar*, ss.34-41; Ömer Faruk Harman, “Hübel,” *DİA*, c.18, ss.444-445.

²⁸ Söylemez, “Cahiliye Döneminde Lat Kültü,” ss.53, 57.

²⁹ İbnü’l-Kelbi, *Kitâbü’l-Esnâm Putlar Kitabı*, s.51.

³⁰ Arabistan’da küp şeklinde yapılan binalara “kâbe” ismi verilirdi. Hz. Muhammed Mekke’yi fethettiğı zaman Arap yarımadasında birden fazla kâbe bulunmaktaydı. Bunların hepsi bir put için yapılmış ibadet mekânlarıydı ve aynı şu an Mekke’de bulunan Kâbe’ye yapıldığı gibi örtüsünden bakımına kadar özen gösterilirdi. Yılın belli dönemlerinde tavaf edilirdi ve hepsinin kendine has ibadet esnasında söylenen bir telbiyesi bulunurdu. İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), s.52.

³¹ Söylemez, “Cahiliye Dönemi Araplarında Lat Kültü,” s.57.

³² Söylemez, “Cahiliye Dönemi Araplarında Lat Kültü,” s.58.

(Allah'ın) dişili olarak görülmesi ve bütün bu benzerlikler Arapların zihinlerindeki *Rabb* ve *İlah* kavramlarının İslam öncesinde hangi bağlamda ele alındığını açıkça gözler önüne sermektedir. Bu durum Araplar arasında Allah'ın kızları olarak bilinen *Menāt* ve *Uzzā* tanrıçaları için de geçerlidir.

Kur'an'da geçen diğer putlar Nūh Suresinde yer alan ve Hz. Nuh döneminden Araplara miras olarak kaldıkları düşünülen *Vedd*, *Suvā'*, *Yegūs*, *Ye'ūk* ve *Nesr*'dir. Bunlar rivayetlere göre Hz. Âdem ve Hz. Nuh dönemleri arasında yaşamış sâlih kimselerdir. Bunlardan insan şeklinde tasvir edilen *Vedd* ay tanrısı, *Suvā'* ise güneş tanrıçasıdır. Hayvan olarak tasvir edilen *Yegūs* aslan, *Ye'ūk* at, *Nesr* ise kartal veya akbaba şeklindedir. Aslan ve kartal/akbaba yırtıcı hayvanlar olarak gücün, at ise Arapların kabul ettiği şekliyle ölümsüzlüğün sembolü olarak açıklanmaktadır.³³ Cahiliye dönemi Araplarının kısaca bu şekilde özetleyebileceğimiz bu tanrı anlayışının benzer tanrılara ve tanrı anlayışlarına sahip Mezopotamya ve Mısır medeniyetlerinden de etkilendiği anlaşılmaktadır.

En başından beri ele aldığımız şekliyle hem Kuzey hem de Güney Arapların tüm zaman dilimlerinde çevrelerinde gelişen ve değişen dinî olgulardan etkilenecek değişken bir tanrı anlayışına sahip oldukları görülmektedir. Genel olarak yaşam tarzları ve içinde buldukları çevre onları gök cisimleri ile yakından ilişkide olmaya yöneltmiş ve çok tanrılı bir din anlayışı geliştirmişlerdir. İstisna olarak Himyerîler zamanında *Zū Semāvī*, *Rabbu's-semā*, *Rabbu's-Semāvāt* olarak isimlendirilen tek bir tanrıya dönüş olup, tevhidi bir bakış açısı benimsense de³⁴ veya Hz. İbrâhim ve Hz. İsmâil ile Hicaz bölgesine belli bir dönem tek tanrıcılık anlayışını getirmiş olsa da genel çok tanrıcı yapı

³³ Söylemez, "Cahiliye Dönemi Araplarında Lat Kültü," s.57; Gökkır, *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*, ss.67-79.

³⁴ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, ss.130-135.

değişmemiştir. Kur'an'da İbrâhîm Suresi 35. ayetten³⁵ ve aynı şekilde Bakara Suresi 126. ayetten³⁶ itibaren ele alınan Hz. İbrâhîm'in bu beldenin emin belde kılınmasını ve ahalisinin de puta tapınmaktan alıkonulmasını niyaz etmesinin sebebinin bu olduğu düşünülebilir.

Tezimizin amacı çalışmamıza başlamadan önce sorduğumuz ve tez sürecinde de üzerinde durduğumuz bazı sorulara cevap bulabilmektir. Bu sorulardan bazılarını maddeler halinde özetleyecek olursak;

- 1) Kur'an'da yer almalarından önce *Rabb* ve *İlâh* kavramları kullanılıyor muydu?
- 2) Kelimeler köken olarak nereye gitmektedir?
- 3) Önceki toplumlara dayanan anlayışları ile Cahiliye dönemi Arapları kültürel hafızalarında bu kavramları bir yere oturtabiliyorlar mıydı?
- 4) Kur'an'da nuzûl sırasına göre incelendiğinde bu kavramların geçtiği ayetlerin muhatap kitlesi kimlerden oluşmaktaydı?

³⁵ Bu konuda Kur'an'da geçen ifadeler şu şekildedir: Hani İbrâhîm demişti ki: “Rabbim! Bu şehri güvenli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.” “Rabbim! Çünkü o putlar insanlardan birçoğunu saptırdılar. Artık kim bana uyarsa o bendendir. Kim de bana karşı gelirse şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin.” “Rabbimiz! Ben çocuklarımdan bazısını, senin kutsal evinin (Kâbe'nin) yanında ekin bitmez bir vadiye yerleştirdim. Rabbimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için (böyle yaptım). Sen de insanlardan bir kısmının gönüllerini onlara meylettir, onları ürünlerden rızıklandır, umulur ki şükrederler.” (14/İbrâhîm:35-37).

³⁶ Bu konuda Kur'an'da geçen ifadeler şu şekildedir: Hani İbrâhîm, “Rabbim! Bu şehri güvenli bir şehir kıl. Halkından Allah'a ve ahiret gününe iman edenleri her türlü ürünle rızıklandır” demişti. Allah da, “İnkâr edeni bile az bir süre, (bu geçici kısa hayatta) rızıklandırır; sonra onu cehennem azabına girmek zorunda bırakırım. Ne kötü varılacak yerdir orası!” demişti... “Rabbimiz! Bizi sana teslim olmuş kimseler kıl. Soyumuzdan da sana teslim olmuş bir ümmet kıl. Bize ibadet yerlerini ve ilkelerini göster. Tövbemizi kabul et. Çünkü sen, tövbeleri çok kabul edensin, çok merhametli olansın.” (2/el-Bakara:126,128).

- 5) Kavramların 23 yıllık risâlet sürecindeki değişimleri, muhatapta oluşturmak istedikleri anlam dünyası ve en önemlisi de çok tanrıçılıktan tek tanrıçılığa geçişte Allah'ın değiştirmek istediği ne idi ve nasıl anlaşıldı?
- 6) Konu veya kullanım olarak *Rabb* ve *İlāh* kavramları herhangi bir değişikliğe uğradı mı?
- 7) Bu iki kavram Kur'an'da hangi bağlamlarda kimleri muhatap alarak kaç defa geldi?
- 8) Genel olarak bu iki kavramın bize semantik çerçevesini veren temel konular ve kavramların geçtiği temel kalıplar nelerdir?

Tezimiz Kur'an'da Allah isminden sonra Yüce Tanrı için en sık kullanılan iki kavramı incelemesi bakımından önemlidir. Diğer Kur'an semantiği çalışmalarında, kendi içerisinde tek bir anlama sahip olan *İlāh* kelimesine, *Rabb* kelimesine verildiği kadar önem verilmemiştir. *Rabb* kelimesinin ise sınırlı sayıda birkaç eserde genel anlamda çalışıldığı tespit edilmiştir. *İlāh* kavramının kendi içerisindeki semantik dünyası tezimizle birlikte alandaki araştırmacılara farklı bir kapı aralayabilecek niteliktedir. Zira semantik çalışmaların genelinin birden fazla anlamı içerisinde barındıran ve bu farklı anlamları ile Kur'an'da yer alan *Rabb* gibi kavramlar üzerinden yürütüldüğü bilinmektedir. *İlāh* kavramı ise bu açıdan tezimizde farklı bir semantik çalışma yapmış olmamız açısından önem arz etmekte ve *Rabb* kelimesi ile birlikte Allah'ı kapsayıcı bir şekilde tanımlamaktadır. Ayrıca tezimizde bazı meallerin ve tefsirlerin ayetlere vermiş oldukları anlamlar veya bilgiler hakkında yeni öneriler getirilmektedir. Bu önerilerin meal ve tefsir çalışmalarına bir katkı sağlayabileceğini düşünmekteyiz. Tezimizin alana olan bir başka katkısı ise bazı ayetlerin nuzûl sürecinde hangi dönemde indirilmiş olabileceğine dair tespit çabamızdır. Tezimizde bazı Mekkî dönem ayetleri siyak sibakı içerisinde inceleyerek, benzer içerikteki diğer ayetler ile irtibatları üzerinden ve tefsirlerdeki yorumlarına bakılarak Medenî dönem, bazı Medenî

dönem ayetleri ise Mekkî dönem olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmanın nuzûl çalışmalarına bir katkı sunabileceği kanaatindeyiz.

2. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Tezimizde Allah'ı Kur'an'da "ibadet edilen en yüce varlık" olarak tanımlayan iki kavramı ele aldık. Bu iki kavram haricinde başka herhangi bir kavramı teze dâhil etmedik. Çok yakından ilişkili bazı kelimeler hariç, kavramlardan türeyen ulûhiyet ve rubûbiyet gibi kelimeleri de çalışmamızın alanını sınırlamak adına konumuzun dışında tuttuk. Konunun çok farklı boyutlara taşmasını önlemek amacıyla da konuyu sadece semantik açıdan ele alarak, kavramlarla ilgili kelam ve fıkıh tartışmalarına girmedik. Kavramları detaylı bir biçimde işlendikleri bölümlerde konu tasnifine tabi tutarak, bu konuda H.300'lere (Mîladî 900'lü yıllar) kadar gelen eserleri değerlendirdik. İncelediğimiz tefsirlerin veya meallerin sadece konumuz ile alakalı açıklamalarına yer verdik. Konunun genişliğini göz önüne alarak "Allah" kelimesinin kullanım alanına değinmedik. Konumuzu detaylandırırken Arap tarihinden yararlanılan kısımlarda genel bir Arap tarihi sunma amacımız olmadığı için, sadece *Rabb* ve *Îlâh* kavramları ile alakalı bilgileri inceledik.

Rabb ve *Îlâh* kavramlarını incelerken çalışmamızda benimsediğimiz metot, semantiktir. Semantik Türkçe'de "anlambilim" olarak da ifade edilen, daha çok kelime-anlam bağlamında ele alınan bir metottur. Semantik, bir dilin temel terimleri üzerinde çalışarak, o dili kullanan insanların dünya hakkındaki düşüncelerini kavramak için yapılır.³⁷ Aslen İslam coğrafyasında âlimler tarafından çokça başvurulmuş olan, ama alan sınırları bakımından batılı bir bilim dalı olarak mevcut bulunan semantik, kelimelerin anlamları üzerine çalışır, onları analiz eder ve tarih boyunca değişimlerini izleyerek kelimeleri ayrıntılı bir tasnife tabi tutar. Kendi içerisinde Leksikoloji (sözlükbilim), Morfoloji (şekil bilgisi), Sentaks (cümle bilgisi), Stilistik (üslup bilim)

³⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, terc. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), s.56.

gibi bilimlerle yakından ilişki içinde olan bir alandır.³⁸ Ayrıca konumuza tefsir alanında kullanılan tasvirî ve tahlilî yaklaşımı da dâhil ettik.

Rabb ve İlāh, Kur'an'da üstün güç, otorite, hükümdarlık ve tanrılık adına hangi konu işleniyorsa içerisinde geçen ve bu şekilde de kendi içinde semantik bir alan oluşturan iki kelimedir. Bu alanı çalışabilmek için iki önemli unsurun dikkatle incelenmesi gerekir: bunlardan ilki kelimenin kökeni (etimolojisi) ve ikincisi de ayetlerin yer aldığı konumun belirlenmesi açısından ele alınan bağlamıdır. Kelimelerin kökenlerinin ele alınması, konuyu en temelden hareket ederek çalışmaya yardımcı olur. Bu sebeple tezimizde *Rabb ve İlāh* kavramlarını işlemeye etimolojik açıklamaları ile başladık. Sonrasında ise bağlamın doğru bir şekilde tespit edilmesi için kavramların geçtiği ayetleri Mekki ve Medeni olarak sınıflandırdık. *Rabb ve İlāh* kavramlarının her iki dönemde geçirdiği anlam değişimlerine ayetlerden örnekler vererek detaylandırdık. İlk dönem kaynakların kullanımına nuzûl asrını daha iyi yansıtacağını düşündüğümüz için önemle yer verdik. Çalışmamıza yön vermesi ve ayetlerin anlamlarının aydınlatılması bağlamında tefsirlerden faydalandık.

Rabb ve İlāh kavramları üzerine klasik Arapça sözlükler ve '*Ulūmu'l-Kur'ān*' kaynakları olmak üzere birçok eserden faydalandık. Böylece konumuzu daha kapsamlı çalışma imkânı oluşturduğumuzu düşündük. Tezimizde *Rabb ve İlāh* kavramlarının semantik çerçevesini belirlerken, ilk dönem kaynaklarının bize verdiği bilgiler çerçevesinde çalıştık. Çalışmamızda sözlükler, '*Ulūmu'l-Kur'ān*' kaynakları ve tefsirler dışında, konuyla ilgili çağdaş dönem araştırmalarını da inceledik. Araştırmamızın kelime tahlilinde metodunun semantik olması dolayısıyla da Toshihiko Izutsu'nun (ö.

³⁸ Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens, "Introducing Cognitive Linguistics," Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens (ed.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (New York: Oxford University Press, 2010) içinde, ss.3-24.

1993) eserleri başta olmak üzere bu alana dair çalışmaları yöntem açısından değerlendirdik.

Tezimize başlamadan önce konumuz ile ilgili olan makale ve kitapları inceledik. Konumuzla doğrudan alakalı bir tane Türkçe makale, 1 tane yüksek lisans tezi ve bir tane de tercüme kitap bulunmaktadır:

1. Aydın Temizer, “Kur’ân’da Rab Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44:1 (2013), ss.39-66.

Aydın Temizer’in çalışması sadece *Rabb* kavramı üzerine kurulmuş, kavram etimolojik bir çerçeve içerisinde tartışılmış, kavramın Kur’an’da nasıl ve kaç kere geçtiğine, hangi bağlamlarda yer aldığına yer verilmiş bir eserdir.

2. Seyyid Ebu’l-A’la el-Mevdūdī, *Kur’an’ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, terc. Mahmut Osmanoğlu (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001).

El-Mevdūdī’nin eseri konumuz ile ilgili alanda en çok bilinen çalışmadır. Dört temel terimi çalıştığı bu eserde kavramların etimolojik kökenleri, semantik açılarından değerleri, tarihsel süreç içerisinde kazandıkları anlamları gibi konulara yer verilmemiştir. Eserde kavramların daha çok yorum çevresinde çalışıldığı, teknik detaylar ile ilgilenmediği görülmektedir.

3. Halil İbrahim Aydın, “Kur’an’da Rab Kavramı,” Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman, 2017.

Halil İbrahim Aydın’ın yüksek lisans tezi başlığından da görüldüğü üzere sadece Rab kavramı üzerinde durmuş, kavramın etimolojisine, Kur’an’da Allah’ı tanımlayan diğer isimlerle birlikte geçişine, Rubûbiyyet bağlamında çeşitli akide konuları ile ilgili tahlillerine yer vermiştir.

Çalışmamızda her iki kavramı çalışırken öncelikle kavramların kök harflerini klasik dönem sözlüklerde, ‘*Ulūmu’l-Ḳur’ān* kaynaklarında araştırdık. Bu kaynaklarda,

kavramların nasıl, kaç farklı kalıpta ve hangi anlamlarda geldiğini tespit ettik. İkinci olarak kavramların Kur'an'da geçtiği ayetleri ve sureleri tespit ettik. Bu ayetleri İbn 'Abbās'ın 'Aṭā' el-Ḥurāsānī yoluyla gelen nuzûl sıralamasına göre Mekkî ve Medenî olarak sınıflandırdık. İbn 'Abbās'ın bu nuzûl sıralamasını tüm 114 surenin hepsini ihtiva etmesi, erken dönem sınıflandırmalardan birisi olması ve genel olarak kabul edilen nuzûl sıralamalarına yakın olması dolayısıyla tercih ettik. Ayrıca diğer bazı nuzûl sıralamalarını da bazı ayetler için yeri geldiğinde karşılaştırma yaparak ele aldık. *Rabb* kavramı Kur'an'da nuzûl sürecinde *İlāh* kavramına göre daha önce kullanıldığı için ilk bölüm olarak, *İlāh* kavramını ise ikinci bölüm olarak ele aldık. Sonrasında ayetlerin nuzûl sebeplerini, siyer kaynakları ile karşılaştırarak, ayetleri konu veya dilsel benzerlikler bakımından bölümlere ayırdık. *İlāh* kavramını işlediğimiz bölümde, kelimenin sözlüklerde ve Kur'an'da sadece bir anlamının olması sebebiyle, konu ile ilgili ayetleri kullanım yerlerine, bağlamlarına, muhataplarına göre kendi içinde bir sınıflandırmaya tabi tuttuk. *Rabb* bölümünde ise, diğer semantik üzerine yapılmış çalışmalarda da görülebilecek şekilde kelimenin farklı anlamlarını ve bu anlamların bağlamlarını işledik. Ayetleri tezimize alırken, ayetlere verilen mealler hususunda, konumuzun sınırlarını aşabilecek farklı tartışmalar içerisine girmemek için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *Kur'an Yolu* mealini tercih ettik. Yeri geldiğinde ise ayetin anlamını biraz daha fazla aydınlatabileceği düşüncesi ile farklı meallere de başvurduk. Tefsir kitaplarından hem erken dönemde yazılmış olmasından hem de kapsamlı olması bakımından özellikle eṭ-Ṭaberî'nin *Cāmi'u'l-Beyān* eserini ve Faḥruddīn er-Rāzī'nin *Mefāṭihul-Ġayb* eserini çalışmamızda yoğun olarak kullandık. Bu iki tefsir dışında da ayetlerin anlaşılması hususunda diğer bazı tefsirlerden yararlandık. Çalışmamızda güncel eserleri sadece bize fikir vermesi açısından inceledik. Tezimizi bu iki kavramın kendilerine has özellikleri ve anlamlarını bir araya getirip karşılaştırmaya tabi tutarak çalışmamızı tamamladık.

BİRİNCİ BÖLÜM

RABB KAVRAMININ SEMANTİK İNCELEMESİ

Kur'an'da *r-b-b* kökü dört farklı anlama gelir ve mâbud anlamında “Allah” isminden sonra en çok kullanılan kelimedir. Kur'an'da sadece Allah'a has kılınarak geçmesi bakımından daha özel ve dar bir alanı kapsar. Kur'an'da sadece tekil ve çoğul formda bulunur. Bu bölümde *Rabb* kavramının geldiği bu anlamlar nuzûl sürecindeki geçiş sıklıklarına, tarihsel bağlama, muhataba ve içerisinde geçtiği bazı kalıplara dayalı olarak işlenmiştir. Allah'ın özelliklerini anlatan ve sayıca diğer konulara göre daha fazla ayette yer alan ifadeler ise genel anlamda değinilerek, konunun kapsadığı alan dışına çıkılmamıştır. Bu bölümde kavramın Kur'an semantiği içerisindeki farklı anlamları, geçirdiği değişimler, tarihsel bağlamı ve muhata kitlesi tespit edilmeye çalışılmış, bu anlamların klasik dönem tefsirler ışığında detaylandırılması hedeflenmiştir. Kavram *İlāh* kavramına göre nuzûl sürecinde daha önce geldiği için ilk bölüm olarak ele alınmıştır.

1. *Rabb* Kavramının Etimolojik Kökenleri

Kur'an'da ibadet edilen mâbudu anlatırken nuzûl sıralamasında ilk gelen ve sıkça zikredilen ilk kavram “*Rabb*”dir. *R-b-b* kökü “ilāh, efendi, sahip, din adamları, rabbe kulluk edenler, üvey kızlar” gibi farklı anlamlarıyla birlikte Kur'an'da toplamda 94 surede, 969 kere geçmektedir.³⁹ Arapça lügatlere baktığımız zaman sözlük anlamının “bir şeyi ıslah eden (مُصْلِح), onun ayakta durmasına yardım eden⁴⁰, bir şeye sahip olan

³⁹ Muḥammed Fu'ād 'Abd al-Bākī, *Mu'cemu'l-Mufehres* (Beyrut: Dāru'l Ma'rife, 1991), ss.49-51.

⁴⁰ İbn Fāris, *M'ucemu Mukāyisi'l-Luğa* ([Beyrut]:Dāru'l-Fikr, 1979), c.2, s.381.

(مالك-صاحب)⁴¹, onu terbiye eden, yetiştiren (مربي), onu olgunluk derecesine ulaşıncaya kadar aşama aşama inşa eden⁴², koruyan, gözeten⁴³, yaratan⁴⁴ ve efendi (سيد) olduğu görülmektedir. *Rabb* kavramı yukarıda sayılan مُصلح, مالك, سيد gibi kelimelerin yerine kullanılabilirken, bunların hiçbiri *Rabb* yerine kullanılmamaktadır.⁴⁵ Kur'an'daki kullanımında bu anlamlar içerisinde en çok “sahip, yönetici, efendi” tercih edilmiş görünmektedir. “Onu terbiye eden, yetiştiren (مربي)” anlamının ise daha geride kalarak *Rabb* kelimesinden tamamen farklı bir konumda bulunduğu, *Murabbī* kelimesi ile kök harfleri de dâhil olmak üzere hiçbir noktada benzeşmediği de iddia edilmiştir.⁴⁶

Rabb olmak bir şeye sahip olmaktan geçer. Bir şeye sahip olan, o şeyin *Rabbi* olur. Arap dilindeki ربة البيت (ev hanımı), رب الدار (evin sahibi) gibi terkipler buna örnek olarak verilebilir. Allah ise her şeyin sahibidir, dolayısıyla O, her şeyin *Rabbidir*. Onun rubûbiyyetinin tecellisi, yarattığı her varlığı koruyup gözetmesi ve inşa etmesidir. Ayrıca Arap dilinde buluta رباب denir. Bunun sebebi bitkiyi yetiştirmesindedir. Yağmura ise دَرًا (süt) denir. Bulut böylece süt veren dişiye benzetilmiştir.⁴⁷

⁴¹ El-Ḥalīl b. Aḥmed (ö.175/791), *Kitābu'l- 'Ayn* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, 2003), c.2, s.86;

İbn Fāris, *M'ucemu Mukāyisi'l-Luğa*, c.2, s.381; ez-Zemaḥşeri, *Esāsu'l-Belāğa* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, 1998), c.1, s.327; el-Ezherī, *Tehzibu'l-Luğa* (Kahire: Dāru'l-Kutubi'l-Mısıryye, 1976), c.10, s.176.

⁴² El-Rāğib el-İsfehānī, *Mufredāt fī Ġarībi'l-Ḳur'ān* (Beyrut: Dāru'l Ma'rife, t.y.), s.184.

⁴³ Ez-Zemaḥşeri, *Esāsu'l-Belāğa*, c.1, s.327.

⁴⁴ İbn Fāris, *M'ucemu Mukāyisi'l-Luğa*, c.2, s.381.

⁴⁵ Seyyid Ebu'l-A'la el-Mevdūdī, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, terc. Mahmut Osmanoglu (İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001), ss.45-48.

⁴⁶ Halil Hacımüftüoğlu, *Kral Tanrı Allah'ın Krallığı* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011), s.30; Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekkī Surelerin Tahlili* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), s.226.

⁴⁷ El-İsfehānī, *Mufredāt fī Ġarībi'l-Ḳur'ān*, s.184.

Kelimenin anlamının “büyük” olduğu yönünde de bilgiler vardır.⁴⁸ Bu görüşe göre 5/el-Mâ’ide:24’te geçen فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ kısmındaki “*rabb*” kelimesinden kasıt “senin büyüğün olarak kardeşin Hârun” dur. Bazı müfessirler “*rabb*” kelimesi ile kastedilenin Hz. Mûsâ’nın büyük kardeşi Hz. Hârun olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹ Ancak 5/el-Mâ’ide:25 ile birlikte ele aldığımız zaman, hemen sonrasında Hz. Mûsâ’nın Allah için “Rabbim” diye seslenmesi ve kardeşinden وَأَخِي olarak bahsetmesi bu noktaya bir soru işareti koymayı gerekli kılmaktadır. Ayetin mealine baktığımızda Hz. Mûsâ’nın *sadece kendime ve kardeşime söz geçirebiliyorum* demesi her ne kadar *Rabb* kelimesi ile kastın Hz. Hârun olabileceğine dair bir ima içeriyorsa da, Yahudi kaynaklarında da olay bu şekilde anlaşılmamıştır.⁵⁰ Bu açıdan ayetin literal çevirisinin kabul edildiği ve bu sözü söyleyen İsrailoğulları’nın aslında Allah’a isyan ettikleri görülmektedir.

⁴⁸ Ed-Dāmeğānī, *el-Vucūh ve’n-Nezā’ir* (Kahire, 1992), c.1, s.376; ed-Dāmeğānī, *Ḳāmūsu’l- Ḳurān* (Beyrut: Dāru’l-’İlmi’l Melāyīn, 1983), s.190.

⁴⁹ El-Māturīdī, *Te’vilātu’l-Ḳurān* (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005), c.4, ss.195-196; el-Ḳurtubī, *el-Cāmi’u li-Aḥkāmī’l- Ḳurān* (Beyrut: Muessesetu’r-Risāle, 2006), c.7, s.400; en-Nesefī (710/1310), *Medāriku’t-Tenzil ve Haḳāiku’t-Te’vīl*, tah. Yūsuf ‘Alī Budeyvī. (Beyrut: Dāru’l-Kelimi’ṭ-Ṭayyib, 1998), c.1, ss. 439-440; İbn ‘Atiyye, *el-Muḥarreru’l-Vecīz fī Tefsiri’l-Kitābi’l- ‘Azīz* (Beyrut: Dāru’l Ḥayr, 2007), c.3, ss.139-140.

⁵⁰ Yahudi Kaynaklarından Talmud’da konuyla alakalı geçen ifadelerde gidip savaşıması istenilenin Tanrı olduğu şu ifadeler ile belirtilmiştir: “Talmud sotah 35a: The verses continue: “But the men that went up with him said: We are not able to go up against the people; as they are stronger than us” (Numbers 13:31). Rabbi Ḥanina bar Pappa says: The spies said a serious statement at that moment. When they said: “They are stronger,” do not read the phrase as: Stronger than us [mimmennu], but rather read it as: Stronger than Him [mimmennu], meaning that even the Homeowner, God, is unable to remove His belongings from there, as it were. The spies were speaking heresy and claiming that the Canaanites were stronger than God Himself.”

Sayılar 14:6-10’da taş tutulmalarının istenmesiyle alakalı olarak; Yine Sotah 35a’dan:

Rabb kelimesinin kökeninin Sâmi dillerden olabileceğine dair ihtimaller vardır.⁵¹

Bundan dolayı Arapça kelimelerin anlamlarını derleyen çoğu sözlükte *r-b-b* köküne yer verilmez. *Rabb*, muhtemeldir ki Ba'al ve Adonis⁵² gibi Tanrıyı tanımlayan isimlerden birisidir.⁵³ Nitekim İbranicede Kur'an'da bir put ismi olarak geçse bile⁵⁴, נַעַל (*ba'al*), “efendi, sahip, eş, koca” anlamlarına gelmektedir. İbranice sözlüklere bakıldığında da ר-ב kökünün “Haham (Yahudi din adamı), şampiyon, eğitmen, sözlü kanun, ulema” anlamlarına geldiği görülmektedir. Tanah sözlüklerinde de bu kök “çok olmak, büyük olmak, ok, lider” anlamlarına gelir.⁵⁵ İbranicedeki רַב שׁוֹק (*rab sūk*) aynı Arapça terkiplerde gördüğümüz “ev sahibi, ev hanımı” gibi “çarşının efendisi/sahibi” anlamına gelmektedir. Mesela Akatça ve Aramicedeki רַב/רָבָא (*rav, rava*) kelimelerine bakıldığında, bu kelimelerin “efendi, sahip, ulu, büyük” gibi anlamlara geldiği görülür. Bu anlamları göz önüne alarak “el-Lāt” putu çok büyük görüldüğünden Taif'te “el-

“The verse states: “But all the congregation bade stone them with stones” (Numbers 14:10), and it is written immediately afterward: “When the glory of the Lord appeared in the Tent of Meeting” (Numbers 14:10). Rabbi Hiyya bar Abba says: This teaches that they took stones and threw them upward as if to throw them at God.”

⁵¹ Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of Qur'ān*, Gerhard Böwering & Jane Dammen McAuliffe (ed.) (Leiden-Boston: Brill, 2007), ss.136-137.

⁵² Pierre Grimal, “Adonis,” *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012), s.5.

⁵³ A.J. Wensinck, “Rabb,” C. E. Bosworth ve diğerleri (ed.) *Encyclopedia of Islam* (Leiden: E.J.Brill 1986), c.8, s.350.

⁵⁴ 37/eş-Şāffāt:125.

⁵⁵ M. Jastrow, *Dictionary of the Talmud* (London: Luzac Co., 1903), c.1, ss.1438-1439; Samuel Lee, *A Lexicon, Hebrew, Chaldee and English* (London: Duncan and Malcolm, 1840), s.547; William Gesenius, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (Boston: Crocker and Brewster, 1865), s.957; Ernest Klein, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English* (Israel: The University of Hayfa, t.y.).

Rabba” diye bilinir.⁵⁶ Bu, akraba diller arasında geçiş olduğunu gösterir. Araplar arasında “tapınağın efendisi” olarak el-Lāt putu için kullanılan *el-Rabba* kullanımının Kur’an’da Kurayş Suresi 3. ayette de Allah için “bu evin sahibi” / رَبِّ هَذَا الْبَيْتِ olarak yer verildiği de dikkate değer bir husustur. Yine not etmek gerekir ki *Rabb* İslam öncesi dönemde aynı zamanda sadece bazı kâhinlere verilen bir isim olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca eski dönemlerde *r-b-y* kökünün *s-h-r* (ay) anlamı ile yönetimde sözü geçen rahiplere verildiği de bu konudaki önemli ayrıntılardan birisidir.⁵⁷ Eski dönemden bu yana kullanılıp sonra İslam dininde bu denli yer eden *Rabb* kelimesinin daha çok Mekkî surelerde geçmesi de kelimenin Kur’an’ın anlam dünyasındaki yerinin kesin sınırlarla çizilmek istenmesi olmalıdır. Peygamberin kölenin efendisi için “ربي (rabbim)” demesini yasaklaması ve onun yerine “سيدي (efendim)” demesini istemesi de bu amaca yönelik olmalıdır.⁵⁸

Rabb kelimesi “الرب” şeklinde ma’rife olarak sadece Allah için kullanılır.⁵⁹ Kur’an’da ise nekra *Rabb* ismi Hz. Yusuf ve Firavun ile ilgili ayetlerdeki istisnalar dışında sadece Allah’ı betimler. Esmâ-i Hüsnâ’da “الرب” olarak bulunmasına rağmen Kur’an’da hiçbir zaman “ال” takısı ile tek başına gelmez. Bunun yerine isim tamlaması olarak çeşitli isimler ve zamirlerle birlikte gelir; رَبِّكَ (*senin rabbin*) veya رَبِّهِمْ (*onların rabbi*) gibi. Başka bir isme izafe edildiği zaman ise Allah’tan başkası içinde kullanılabilir.

⁵⁶ Wensinck, “Rabb,” *Encyclopedia of Islam*, c.8, s.350.

⁵⁷ Wensinck, “Rabb,” *Encyclopedia of Islam*, c.8, s.350; s.231; Simonetta Calderini, “Lord,” Jane Dammen McAuliffe (ed.), *Encyclopedia of the Qur’ān* (Leiden-Boston: Brill, 2003), c.3, s.231.

⁵⁸ Muslim, *Sahîh*, tah. Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Dâru’l-Ṭayyibe, 2006), c.2, s.1070 (no.2249).

⁵⁹ Er-Rağîb el-İsfehânî, *Mufredât fî Garîbi’l-Kurân*, s.184; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, c.10, s. 176.

Allah kastedildiği zaman *Rabb* kelimesinin çoğul olarak gelmemesi gerekir.⁶⁰ Kur'an'da da aynı şekilde çoğul kullanıldığı zaman Allah'tan başka tapınılan mâbudlar kastedilmiştir.⁶¹ *Rabb* kelimesini konu edinen Ezherî'nin *Tehzîbu'l-Luğa*'sına ve Zemaşşerî'nin *Esāsu'l-Belāğa*'sına baktığımız zaman, kelimeyle ilgili verilen açıklamalarda “رب الارباب” şeklinde bir kullanım görülmektedir. “Rabblerin Rabbi” diye anlam verebileceğimiz bu terkipte kelimenin çoğul kullanımını görmek mümkündür.⁶² Bunun “efendiler efendisi” olarak bir övgü ve yüceltme kastı ile kullanıldığı aşikârdır.

⁶⁰ Ez-Zemaşşerî, *Esāsu'l-Belāğa*, , c.1, s.327.

⁶¹ 12/Yūsuf:39; 3/Ālu 'İmrān:80.

⁶² Ez-Zemaşşerî, *Esāsu'l-Belāğa*, c.1, s.327; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.10, s.176.

2. Mekkî Dönem

Rabb kavramı *İlāh* kavramına göre daha erken dönem ayetlerde görülmektedir. İlk olarak indirildiği kabul edilen el-‘Alağ suresinde yer alıyor olması, kavramı daha ilk ayetlerde Allah için kullanılan bir kelime olarak ön plana çıkarmaktadır. *İlāh* kelimesinin kullanıldığı 73/el-Muzzemmil:9’a kadar iki farklı surede on bir kere yer almaktadır. Özellikle Mekke dönemi surelerinde yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca az sayıda ayetten müteşekkil kısa surelerde Allah için *İlāh* kullanımı neredeyse hiç yok iken, *Rabb* sıklıkla geçmektedir. Allah için *Rabb* kavramının kullanım oranı *İlāh* kavramına göre daha çoktur.

Rabb Kur’an’da Mekkî dönemde 72 surede, 737 kere geçmektedir.⁶³ Bu sayı Medine dönemine göre fazladır. Sayısal olarak bu fazlalık *Rabb* kavramının özellikle Mekkeli müşrikler muhatap alınarak işlendiğini göstermektedir. *Rabb* kavramı Mekkî dönemde nicelik bakımından sadece tekil olarak yer almıştır. Kavramın ikil kullanımı bu dönem için söz konusu değildir, sadece bir ayette çoğul kullanılmıştır. Kavram, Mekke döneminde ilki “İlah, İbadet Edilen, Mâbud”, ikincisi de “Sahip, İdareci, Yönetici, Kral” anlamlarında olmak üzere iki şekilde Kur’an’da yer almıştır.

⁶³ ‘Abd al- Bākī, *Mu‘cemu’l-Mufehres*, ss.49-51.

2.1. *Rabb* Kavramının Kur'an'da “İlāh, İbadet Edilen, Mâbud” Anlamlarında Kullanımı

Rabb kavramının *İlāh* anlamına geldiği ayetler diğer anlamlarına göre yoğunluktadır. *Rabb* kavramı bu anlamıyla farklı kalıplar içerisinde geçmiştir. Bu kalıplar çoğunlukla Mekke döneminde görülmektedir. *Rabb* kavramı ayetlerde sayıca fazla bir çoğunlukta iyelik eki alarak gelmektedir. Örneğin; “ربهم, ربكما, ربكم, ربي, ربه, ربهم, ربنا, ربك” gibi. Erken Mekkî dönemde sayısı az olan bu kullanım Orta Mekkî dönemde aşırı derecede artmış ve neredeyse her ayette kullanılır olmuştur. Mekke döneminin sonlarına doğru da tekrar azalma göstermiştir. Aşağıda yer alan birkaç ayet *Rabb* kelimesinin Kur'an'da “İlāh, İbadet Edilen, Mâbud” anlamında iyelik ekleri ile birlikte gelmesine örnek olarak gösterilebilir:

96/el-'Alak:1	اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ <i>Yaratan rabbinin adıyla oku!</i>
68/el-Ğalem:50	فَاجْتَبِيهِ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحِينَ <i>Fakat rabbi onu seçip sâlihlerden eyledi.</i>
53/en-Necm:23	إِنَّ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنْفُسَ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدَى <i>Bunlar sizin ve atalarınızın putlara taktığı boş isimlerden ibarettir. Allah onlara öyle bir yetki ve güç vermemiştir. Onlar (putperestler) sadece kuruntularına ve kişisel arzularına uyuyorlar. Oysa şimdi onlara rablerinden bir yol gösterici gelmiş bulunmaktadır.</i>
75/el-Ğıyâme:12	إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ <i>O gün varıp durulacak yer sadece rabbinin huzurudur.</i>

Rabb kelimesinin iyelik ekleri ile kullanımını Kur'an'da hatırı sayılır bir çoğunluktadır ve bu kullanımlar anlam olarak birbirlerine benzemektedirler. Birkaçını örnek olarak verdiğimiz yukarıdaki ayetlerin tamamında Allah, *Rabb* olarak her şeyi bilen, her şeyi gören, her şeye gücü yeten, yaratan, yaşatan ve öldüren, rızık veren, ceza veren veya mükâfatlandıran, bir arşa, tahta ve orduya sahip olan en yüce *İlāh* olarak anlatılmıştır.

Kur'an'ın ilk indirilen ayetinden sonuncusuna kadar *Rabb* denildiği zaman sadece o anlaşılmalı, başka hiçbir kimseye veya şeye *Rabb* kelimesi ile hitap edilmesine izin verilmemiştir.

Rabb kavramı iyelik eki almış bu gibi ayetler dışında altı farklı kalıp içerisinde gelmiştir. *Rabb* kavramının geldiği kalıplardan ilki “رب العالمين” (Âlemlerin Rabbi)’dir. Kur'an'da Mekkî dönemde 44 yerde, Medenî dönemde de sadece iki yerde olmak üzere toplamda 46 yerde geçmektedir. İyelik ekleri alarak geçen *Rabb* kavramından sonra geçiş yoğunluğu olarak ikinci sırada yer almaktadır. Özellikle orta dönem Mekkî surelerde sıklıkla görülmektedir. Aşağıda yer alan ayetler bu kalıba örnek olarak verilebilir:

1/el-Fātiḥa:2	<p>الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ</p> <p><i>Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur.</i></p>
7/el-A' rāf:54	<p>إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ أَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ تَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ</p> <p><i>Şüphesiz ki rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze büriyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratma da buyurma da yalnız ona aittir. Âlemlerin rabbi olan Allah yüceler yücesidir.</i></p>
56/el-Vāqı'a:80	<p>تَنْزِيلٌ مِّن رَّبِّ الْعَالَمِينَ</p> <p><i>O, âlemlerin rabbinden indirilmiştir.</i></p>
6/el-En'ām:162	<p>قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ</p> <p><i>De ki: "Benim namazım, (her türlü) ibadetim, hayatım ve ölümüm, hepsi âlemlerin rabbi olan Allah içindir.</i></p>

Eṭ-Ṭaberî رب العالمين kullanımı ilk geçtiği ayet olan 1/el-Fātiḥa:2 ile ilgili İbn 'Abbās'tan rivayetle Cebrâîl'in Hz. Muhammed'e Âlemlerin Rabbi'ni; yerleri, gökleri, içindekileri, arasındakileri de dâhil olmak üzere her şeyi yaratan ve bilinmeyenleri de

bilen olarak tanımladığı görülmektedir.⁶⁴ Eṭ-Ṭaberī عالمین (*ālemīn*) kelimesinin, عالم (*ālem*) kelimesinin çoğulu olduğunu kaydetmektedir. *Ālem* kelimesi lafızda tekil olarak görünse bile aynı “ordu” kelimesi gibi anlam olarak çoğuldur. *Ālem* tüm yaratılan ümmetlerin sınıflarına verilen bir isimdir. Örneğin insanların bir *ālem*, cinlerin de ayrı bir *ālem* olması gibi tüm türler kendi içerisinde birer *ālem*'dir. Bu yüzden bunların tamamına عالمون (*ālemūn*) denmiştir.⁶⁵ İbn 'Abbās'tan gelen bir başka rivayette de *ālemūn* ile kastedilen cinler ve insanlardır.⁶⁶ Yani buradaki anlam “cinlerin rabbi” ve “insanların rabbi” şeklinde olmaktadır. Şa'īd b. Cubeyr'den (ö.94/713?) ve Mucāhid'den (ö.103/721) de benzer şekilde rivayetler gelmiştir. Kātāde'de (ö.117/735) bu kelimeye “âlemin tüm sınıflarıdır” demiştir.⁶⁷ Görüldüğü üzere bu kalıp ile Allah'ın tüm yaratılanlar üzerindeki hâkimiyeti konu edilmiştir.

Rabb kavramının Kur'an'daki bir başka kullanımı “رب المشرق والمغرب” şeklindedir. “Doğunun ve batının Rabbi” anlamına gelir. Kur'an'da Mekkî dönemde dört yerde Medenî dönemde de iki yerde olmak üzere toplamda altı yerde geçmektedir. Mekke dönemindeki kullanımında tekil kullanımının yanında iki de çoğul olarak geçtiği ayet yer almaktadır. Medenî dönemde ise bir adet tekil bir adet de ikil olarak geçtiği ayetler bulunmaktadır. Her iki dönemde de yer aldığı ayetler aşağıda sıralayacak olursak:

⁶⁴ Eṭ-Ṭaberī (ö.310/923), *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vīli Āyi'l-Ḳur'ān*, tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkī (Kahire: Hecl, 2001), c.1, ss.143-144.

⁶⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.1, s.144.

⁶⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.1, ss.145-146. Muḳātil b. Suleymān (ö.150/767), *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şehāte (Beirut: Mu'essesetu'l-Tārīḫi'l-'Arabī, 2002), c.1, s.36. Türkçe tercümesi için bkz. Muḳātil b. Suleymān, *Muhtasar Tefsīr-i Kebîr*, terc. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015).

⁶⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.1, s.146.

73/el-Muzemmil:9	رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا Doğunun da batının da rabbi O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse yalnız O'na güvenip sığın.
26/eş-Şu'arā':28	قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ Mûsâ devamla şunu söyledi: “Şayet aklınızı kullanırsanız anlarsınız ki O, doğunun, batının ve bu ikisi arasında bulunanların rabbidir”.
37/eş-Şâffât:5	رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ O, göklerin, yerin ve bunlar arasındakilerin rabbi, güneşin doğuş yerlerinin rabbidir.
70/el-Me'âric:40	فَلَا أَقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ إِنَّا لَقَادِرُونَ Doğuların ve batuların rabbine yemin ederim ki, bizim buna gücümüz yeter.
2/el-Bakara:115	وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُولُوا فَنَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَسِيعُ عَلِيمٍ Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir.
55/er-Raḥmān:17	رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ O, iki doğunun da rabbi iki batının da rabbidir.

Muḳātil b. Suleymān çoğul kullanımındaki ifadenin güneşin 177 doğuş yerini ve 177 batış yerini kastettiğini söylemektedir.⁶⁸ Muḳātil b. Suleymān'ın verdiği sayılar muhtemelen 354 günden oluşan ay yılını kastetmektedir. Böylece ayette güneşin birçok doğuş ve birçok batış noktasının olduğu söylenmektedir. Allah bunların hepsinin *Rabbi*'dir. İkil olarak kullanımda ise Muḳātil b. Suleymān en uzun gündüz ve en kısa gece olarak 21 Haziran'ın, en kısa gündüz ve en uzun gece olarak 21 Aralık'ın kastedildiğini söyler.⁶⁹ Yani bu ikisi, güneşin doğuşunda ve batışında gidebileceği iki uç nokta, bir bakıma sınırdır. Bu ifadelerden çıkarılacak sonuç; Güneş'in yıl boyunca 21 Haziran ve 21 Aralık sınırlarında sürekli olarak bir noktadan diğerine devam ederek, hiçbir zaman bir önceki doğuş yerinden doğmadığı veya batmadığıdır. Güneşin yıl içinde birçok doğuş ve batış noktası vardır. Bu anlamda Allah bütün bu dünya zamanının hem doğularının

⁶⁸ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, c.3, s.601.

⁶⁹ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, c.4, s.197.

hem batılarının hem de arasındakilerin *Rabbi* olarak hiçbir saniye atlamadan tüm anları kuşatmaktadır.

Medenî dönem bir ayet olarak “*Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır*” (2/el-Bakara:115) ayeti Kātāde’ye göre Necâşî hakkında inmiştir.⁷⁰ Peygamber, ashabını Necâşî’nin cenaze namazını kıldırmak üzere çağırdığında, insanlar kendi kiblelerine dönüp ibadet etmemiş birisinin cenaze namazını nasıl kılacaklarını sormuşlardır. Hicretten sonra 9. yılda gerçekleşen bu olayda her yön Allah’ındır vurgusu, indirilen bu ayet ile verilmiştir.⁷¹ Allah Mekke dönemine benzer bir şekilde, Medine döneminde de indirdiği bu ayetler ile tüm risalet sürecinde hangi yöne dönülürse dönülsün kendisinin orada hüküm sahibi olduğuna dair vurgu yapmaya devam etmektedir denilebilir.

Rabb kavramının geçtiği bir diğer kalıp ise “رب السموات والارض” (göklerin ve yerin Rabbi) şeklinde gelir. *Rabb* kavramı Kur’an’da bu kalıp ile sadece Mekkî dönem surelerde 14 yerde geçmektedir. Sadece 13/er-Ra’d:16 ayeti takip ettiğimiz nuzûl sıralamasında Medine döneminde yer almasına rağmen, İbn ‘Abbas’ın Ebû Şâlih’ten rivayetle gelen listesinde ve ‘Alî b. Ebî Tālha’ya ait nuzûl sıralamasında olduğu gibi Mekke döneminde de gösterildiği olmuştur.⁷² İlk geçtiği yer olarak 38/Şād:66’nın peygamberliğin yaklaşık olarak 4. senesine denk geldiği düşünülecek olursa, “Açık Davet Dönemi” ile birlikte konunun gün yüzüne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu kullanımın bir önceki رب المشرق والمغرب kullanımına göre nuzûl sürecinde daha sonra gelmiş olduğunu belirtmekte fayda vardır. Aşağıda örnek olarak verdiğimiz ayetlere bakacak olursak kavramın bu kalıp ile hangi bağlamda gelmiş olduğu daha anlaşılır olmaktadır:

⁷⁰ El-Ḳurṭubî (ö.671/1273), *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, tah. ‘Abdullāh b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkī [ve diğerleri] (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risāle, 2006), c.2, s.327.

⁷¹ El-Ḳurṭubî, *el-Cāmi’ li-Aḥkāmī’l-Ḳur’ān*, c.2, ss.327-328.

⁷² Esra Gözeler, *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul, KURAMER, 2016), ss.62-86.

38/Şād:66	<p>رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ</p> <p><i>O, göklerin, yerin ve ikisi arasındaki her şeyin rabbidir, daima galiptir, çok bağışlayıcıdır.</i></p>
19/Meryem:65	<p>رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا</p> <p><i>O göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin rabbidir. Şu halde O'na sabır ve sebatla kulluk et. O'nun adını almaya lâayık başka birini biliyor musun?</i></p>
37/eş-Şāffāt:5	<p>رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ</p> <p><i>O, göklerin, yerin ve bunlar arasındakilerin rabbi, güneşin doğuş yerlerinin rabbidir.</i></p>

Eṭ-Ṭaberī bu kalıbın geçtiği benzer ayetlerin geneline “Allah “Mālik” tir. Hiçbir ilāh ona benzemez.” şeklinde yorum yapar.⁷³ Muḳātil b. Suleymān ise tefsirinde “bu ikisinin Rabbi ve aynı zamanda bu ikisi arasındakilerin Rabbi” olarak açıklama yapar.⁷⁴ Ez-Zemaḫşerī de “Ālemin tamamı O'nundur. O'nu mağlup edecek kimse yoktur.” olarak bu kalıptaki anlamı ifade eder.⁷⁵ Bu anlamlar ile Allah, *Rabb* olarak gökyüzünü, yeryüzünü, doğuyu, batıyı ve bütün bunların arasını tüm âlem katmanları ile birlikte kendine ait kılmaktadır.

Rabb kavramının Kur'an'da geçtiği bir başka kullanım رب هذه البلدة ve رب هذا البيت şeklinde gelmektedir. Bu kullanımın ikisi de Mekkī dönem ayetlerde olmak üzere iki yerde geçmektedir:

106/Ḳurayş:3	<p>فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ</p> <p><i>Onlar da şu evin rabbine kulluk etsinler.</i></p>
27/en-Neml:91	<p>إِنَّمَا أَمْرُهُ أَنْ عَبَّدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأَمْرُهُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ</p> <p><i>O De ki: “Bana, dokunulmaz kıldığı bu şehrin rabbine, yalnız O'na kulluk etmem emredildi; zaten her şey O'na aittir. Bir de bana müslümanlardan olmam emredildi.”</i></p>

⁷³ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.20, s.140.

⁷⁴ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, c.3, s.652.

⁷⁵ Ez-Zemaḫşerī, *el-Keşşāf 'an Ḥaḳā'iki't-Tenzil ve 'Uyūni'l-Eḳāvil fī Vucūhi't-Te'vil*, c.5, s.279.

Eṭ-Ṭaberī'nin ifade ettiği üzere “Bu evin Rabbine itaat et” derken kastedilen “Kâbe'nin Rabbine” anlamıdır.⁷⁶ ‘Umar b. Ḥattâb kendisine Ḳurayş suresinin üçüncü ayeti okununca رب هذا البيت kısmında eliyle Kâbe’yi işaret etmiştir.⁷⁷ Eṭ-Ṭaberī'nin İbn ‘Abbās’tan aldığı rivayette de burada kastedilen “beyt” Kâbe’dir.⁷⁸ Ayrıca eṭ-Ṭaberī tefsirinde anlatılanlara göre Allah, Hz. Muhammed’e “Ben sana bu beldenin Rabbi benim diye emrettim” der. Bu belde Mekke’dir. Haram beldedir ve orada putlara ibadet edilemez.⁷⁹ Eṭ-Ṭaberī'nin Ḳatâde’den aldığı rivayette de bu beldenin Mekke olduğu ifade edilir.⁸⁰

Muḳâtil b. Suleymân, tefsirinde Cahiliye Dönemi’nde Arapların birbirlerine karşı baskın düzenlediklerini ve birbirlerini öldürdüklerini kaydeder. Allah bu çatışmalarda Harem bölgesini her zaman korumuştur ve oranın sakinlerine hiçbir düşmanın zarar vermesine izin vermemiştir.⁸¹ Ayrıca Muḳâtil b. Suleymân, bu ayetlerde kastedilen beldenin de Mekke olduğunu söylemektedir.⁸² Kur’an’da Allah’ın bu beldeyi emin kılıp sakinlerini koruduğuna dair başka ayetler de vardır. Er-Râzî’nin ifade ettiğine göre Ḳurayş suresi üçüncü ayette özellikle *Rabb* kelimesinin zikredilmesi, Kureyş kabilesinin Ebrehe’ye “Bu beytin onu koruyacak rabbi vardır” şeklindeki sözlerinin tekrar edilmesinden ve onaylanmasından dolayı önemlidir.⁸³ Onlar bu hususta putların yerine Allah’ı tercih etmişlerdir. *Rabb* kavramının buradaki fonksiyonu da kutsal olan bu mekânın sadece Allah’a has kılındığını göstermesidir. Araplar, kaynaklarda geçtiği

⁷⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.24, s.652.

⁷⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.24, s.653.

⁷⁸ Eṭ-Ṭaberī, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.24, s.653.

⁷⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.18, ss.145-146.

⁸⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.24, ss.145-146.

⁸¹ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, c.4, s.861-862.

⁸² Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, c.3, s.318-319.

⁸³ Er-Râzî, *Mefâtiḥul-Ġayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), c.32, s.107.

üzere Kâbe'ye koydukları 360 adet putun⁸⁴ hiçbirini Allah'ın yerine bu beldenin ya da evin rabbi saymamışlar ve onlara *rabblerimiz* şeklinde bir hitapta bulunmamışlardır. *Rabb* kavramının çoğul olarak Medine döneminde daha çok görülmesi bu noktayı açıklar niteliktedir. Er-Rāzī'nin tefsirinde de ele alındığı üzere Allah, kendisi ile ilgili bir kavramı, yani *Rabb* kelimesini sadece Mekke'ye nispet ile zikretmiştir. Çünkü Mekke Allah'ın gözünde de yeryüzündeki şehirlerin en kıymetlisi ve kutsal olanıdır.⁸⁵

Rabb kavramı Kur'an'da sadece iki peygambere nispetle karşımıza çıkmaktadır.

Bu istisna duruma aşağıdaki ayetler üzerinden bakacak olursak:

7/el-A'raf:121-122	قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ. رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ Âlemlerin rabbine, "Mûsâ ve Hârûn'un rabbine iman ettik" dediler.
26/eş-Şu'arâ':47-48	قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ. رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ Âlemlerin rabbine, "Mûsâ ve Hârûn'un rabbine iman ettik" dediler.
20/Tâ Hâ:70	فَأَلْقَى السِّحْرَ سَجْدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى Sonunda sihirbazlar secdeye kapandılar ve "Biz Mûsâ ile Hârûn'un rabbine iman ettik" dediler.

İlâh kavramını işlerken de göreceğimiz üzere *Rabb* kavramı Kur'an'da رب موسى وهرون şeklinde isme nispetle gelmektedir. Bu noktada not edilmesi gereken husus aynı ilâh kavramı gibi *Rabb* kavramının da sadece Hz. Mûsâ ve Hz. Harûn gibi iki peygambere nispetle gelmesidir. Bu hususda bu iki peygamberin istisna kabul edildiği görünmektedir. Bu kullanım Kur'an'da sadece Mekke dönemine ait bu üç ayette yer almaktadır. Ayetlerin üçü de Firavunun sihirbazları ve onların tövbeleri ile alakalı olarak gelmiştir.

⁸⁴ Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, s.52.

⁸⁵ Er-Rāzī, Meḡātibul-Ġayb, c.24, s.222.

2.2. Rabb Kavramının Kur'an'da "Sahip, İdareci, Yönetici, Kral" Anlamlarında Kullanımı

Rabb kavramı Kur'an'da "sahip, efendi, idareci, kral" gibi ikinci bir anlam taşımaktadır. Kazandığı bu ikinci anlam ile toplamda iki sure de beş ayet içerisinde yer almaktadır. Ayetlerin hepsi Mekki dönemde indirilmiştir. Konu olarak ayetlerden dört tanesi Hz. Yusuf ile ilgili bir tanesi de Hz. Mûsâ ve Firavun ile ilgili olarak gelmektedir. Bu ayetleri burada ele alacak olursak, ayetlere verilen mealler aşağıdaki gibidir:

12/Yûsuf:23	<p>وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْت لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ</p> <p><i>Evinde bulunduğu kadın, onunla ilişkiye girmek istedi. Kapıları iyice kapattı ve "haydi gel!" dedi. O da "Hâşâ, Allah'a sığınırım! Zira kocan benim velînimdir, bana iyilik edip evini açtı. Gerçek şu ki zalimler iflah olmaz!" dedi.</i></p>
12/Yûsuf:41	<p>يَا صَاحِبِ السِّجْنِ أَمَا أَحَدَكُمَا فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْرًا وَأَمَّا الْآخَرُ فَيُصَلِّبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَأْسِهِ قُضِيَ الْأَمْرُ الَّذِي فِيهِ تَسْتَفْتِيَانِ</p> <p><i>Ey zindan arkadaşlarım! Biriniz efendisine şarap sunacak; diğeri ise asılacak ve kuşlar onun başından yiyecek. Yorumunu sorduğunuz iki rüya (bu şekilde) kesinleşmiştir.</i></p>
12/Yûsuf:42	<p>وَقَالَ لِلَّذِي ظَنَّ أَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْنِي عِنْدَ رَبِّكَ فَأَنْسِيَهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّهِ فَلَبِثَ فِي السِّجْنِ بِضْعَ سِنِينَ</p> <p><i>Onlardan, kurtulacağına inandığı kişiye, "Efendinin yanında benden bahset" dedi. Fakat şeytan ona, efendisine Yûsuf'tan söz etmeyi unutturdu. Dolayısıyla Yûsuf birkaç sene daha zindanda kaldı.</i></p>
12/Yûsuf:50	<p>وَقَالَ الْمَلِكُ انْتَوَيْتَ بِهٖ فَلَمَّا جَاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ إِلَى رَبِّكَ فَسَأَلَهُ مَا بَالَ النِّسْوَةِ الَّتِي قَطَعْنَ آيِدِيَهُنَّ إِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ</p> <p><i>Kral "Onu bana getirin!" dedi. Elçi Yûsuf'a geldiğinde Yûsuf, "Efendine dön de sor ona, 'Ellerini kesen o kadınların zoru neydi?' Şüphesiz rabbim onların hilesini çok iyi bilir" dedi.</i></p>

Rabb kelimesi etimolojik olarak, Allah için kullanılmadığı zaman "efendi, sahip, melik" gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Yûsuf suresi 50. ayetteki Rabb kelimesi için et-

Ṭaberī “melik, seyyid” anlamını vermektedir.⁸⁶ Bu ayetlerde kelimenin sözlüklerdeki yalın anlamına sadık olarak geldiğini söylemek bu anlamda mümkündür.⁸⁷ *Rabb* kelimesinin günlük hayatta da bu yalın anlamında kullanıldığını Peygamberin bir hadisinden öğrenmek mümkün olmaktadır. Bu hadise göre Hz. Muhammed kölenin efendisi için “rabbim” demesini yasaklamaktadır. Onun yerine “efendim, sahibim” gibi kelimeler kullanmasını istemiştir.⁸⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere *Rabb* kavramı tekil formda sadece Allah için kullanılmıştır. Başka bir varlık için kullanımı yasaklanmıştır.

Eṭ-Ṭaberī Yūsuf suresi 23. ayete yaptığı yorumda ربي (*Rabbī*) kelimesi ile kast edilenin سيدي (*seyyidī*) demek olduğunu söyler. Mucāhid’den ve es-Suddī’den (ö.127/745) gelen rivayetlerde de aynısı nakledilir.⁸⁹ Yūsuf suresi 41. ayete yaptığı yorumda da aynı anlamı verir ve ayette *Rabb* ile kastedilen kişinin onların kralı olduğunu söyler.⁹⁰ Yūsuf suresi 42’de Hz. Yusuf’un aslında bu cümleyi “beni kralının yanında an” anlamında söylediğini belirtir.⁹¹ Eṭ-Ṭaberī Hz. Yusuf’un *Rabb* kelimesini Allah dışında dünyadaki bir *kral* için kullandığına, sonrasında yanlışını fark ettiğine ve affolunmak için ağladığına yer verir.⁹² Eṭ-Ṭaberī’nin bu yorumunu Hz. Muhammed’in kölenin efendisine rab demesini yasakladığı hadis ile birlikte okuyacak olursak, Kur’an’da da Peygamberler üzerinden, bunun yanlışlığının açıklandığını görmüş oluruz. Benzer şekilde sonraki ayette Hz. Mûsâ’ya karşı kendisinin en üst yönetici olduğunu iddia eden Firavunun, bunu *rabb* kelimesi ile anlatması da aynı şekilde yerilmiştir.

⁸⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.13, s.198.

⁸⁷ Melik kelimesinin *Rabb* kavramını açıklarken kullanılması önemlidir. Bu Allah’ın Rab olarak hükümrانlığını gösterir. El-Ezherī, *Tehzību’l-Luġa*, c.10, s. 176.

⁸⁸ Muslim, *Saḥīḥ*, c.2, s.1070 (no.2249).

⁸⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.13, ss.78-79.

⁹⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.13, s.166.

⁹¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.13, s.169.

⁹² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.13, s.172.

Kur'an'da “*Rabb*” kavramı tekil formda “*ilāh*” anlamı kastedilerek sadece Allah için kullanılmıştır. Allah'tan başka ise “*Rabler*” (*erbāb*) vardır. Ancak Firavun ile ilgili olarak aşağıda yer verdiğimiz ayet bu noktada bir ayrıntıya da dikkat çekmektedir:

79/en-Nāzi'āt :24	قَالَ أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلَى “Ben sizin en yüce rabbinizim!” dedi.
-------------------	---

İlāh kavramını anlattığımız bölümde de iddia ettiğimiz üzere, Firavunun bu ayetteki iddiası “Ben sizin ilāhınızım” anlamından daha çok “Ben sizin en yüce yöneticinizim” olarak anlaşılabilir. Ayetlere baktığımız zaman Firavunun kendisini *Rabb* ilan etmesinden ziyade siyasi bir çekişme içerisinde olduğu görülmektedir. El-Ḳurṭubī'nin de benzer bir noktaya işaret etmektedir. Aṭa'’dan aldığı rivayette Firavunun halk için putlar yaptığını ve bunlara ibadet etmelerini istediğini söyler. Firavun burada “ben sizin tüm bu taptığınız putların rabbiyim” demektedir. Böyle diyerek halkına liderlik ve öncülük etmek istemektedir.⁹³ Ancak bu liderliğini Hz. Yusuf ile ilgili ayetlerde de gördüğümüz üzere *rabb* kelimesi ile anlatmaya kalkmış ve Allah tarafından yerilmiştir. Eṭ-Ṭaberī'de, el-Ḳurṭubī'de veya diğer tefsirlerde de görüldüğü üzere, Firavunun bu davranışının kendisine şeytan tarafından yaptırıldığını, bu anlamda Firavunun aslında bir mecnun olduğunu söyleyen yorumlar ortaya çıkmıştır.⁹⁴ Bu ayetlerden şu sonuç çıkarılabilir: Allah, *Rabb* kelimesinin ister “*ilāh*” anlamında isterse “yönetici, sahip vs.” anlamında olsun, kendisi dışında kullanılmasına izin vermemiştir.

⁹³ El-Ḳurṭubī, *el-Cāmi' li-Aḥkāmī'l-Ḳur'ān*, c.22, s.56.

⁹⁴ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi' u'l-Beyān*, c.24, s.83; El-Ḳurṭubī, *el-Cāmi' li-Aḥkāmī'l-Ḳur'ān*, c.22, s.56.

3. Medenî Dönem

Rabb kavramı Medenî dönemde Mekke dönemine göre daha az sayıda geçmektedir. Ancak bu *ilāh* kelimesine göre bu dönemde daha fazla geçtiği gerçeğini değiştirmemektedir. Kavram Medenî dönemde 22 surede 194 ayette 206 kere geçmektedir. Ayetlerin konu itibariyle daha çok kıssalar etrafında yer aldığı görülmektedir. Daha çok dua ve yakarışa dair “biz” iyelik eki ile kullanılmıştır. Kavram bu dönemde yoğunlukta olan tekil kullanımının yanı sıra çoğul olarak da gelmiştir. İkil kullanım ise görülmemektedir. Kavram, Medine döneminde ilki “İlah, İbadet Edilen, Mâbud”, ikincisi “Din Adamları, Rabbe Adanan Kişiler, Rabbe kulluk edenler”, üçüncüsü de “Üvey Kızlar” olmak üzere üç farklı anlamda kullanılmıştır. Medine döneminde *Rabb* kavramının Hıristiyan ve Yahudiler ile alakalı olarak gelmesi de dikkate değer bir husustur.

3.1. *Rabb* Kavramının Kur'an'da “İlah, İbadet Edilen, Mâbud” Anlamlarında Kullanımı

Medenî dönemde *Rabb* kavramının kazandığı üç anlamdan ilki “ilâh”dır. Mekke dönemi ile benzer şekilde, kavram bu dönemde *İlâh* anlamıyla diğer anlamlarına göre daha fazla kullanılmıştır. *Rabb* kelimesi bu şekilde hem tekil hem de çoğul olarak ayetlerde geçmiştir. Tekil olan kullanımlarda kavramın daha çok iyelik ekleri olarak “ربي, ربكم, ربه, ربهم, ربك, ربنا” şeklinde ayetlerde yer aldığı görülmektedir. Kavramın bu şekilde gelen ayetlerde Mekke dönemine benzer şekilde diğer anlamlarına göre sayıca fazla olduğu görülmektedir. Aşağıda yer verdiğimiz ayetler bu noktada örnek olabilir:

2/el-Bakara:21	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ <i>Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk edin ki takvâya eresiniz.</i>
8/el-Enfâl:9	إِذْ تَسْتَعِينُونَ رَبَّكُمْ فَأَسْتَجَابَ لَكُمْ أَنِّي مُمِدُّكُمْ بِالْفِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرَدِّينَ <i>Rabbinizden yardım dilediğiniz zamanı hatırlayın. Hemen size, “Meleklerden peşi peşine gelen binlik kuvvetlerle ben size yardım edeceğim” diye cevap verdi.</i>
3/Âlu ‘İmrân:43	يَا مَرْيَمُ اقْنُتِي لِرَبِّكِ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي مَعَ الرَّاكِعِينَ <i>Ey Meryem! Rabbine ibadet et; secdeye kapan, huzurunda eğilenlerle beraber sen de eğil.</i>
9/et-Tevbe:21	يُنِيرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُّقِيمٌ <i>Rableri onları kendi rahmeti, hoşnutluğu ve cennetleriyle müjdeliyor; onlar için orada kesintisiz nimetler vardır.</i>

Rabb kavramı bu anlam ile Hicret sonrasında başlamak üzere yoğun bir şekilde ayetlerde kullanılmış, ancak Medine döneminin sonlarına doğru kullanımı yavaş yavaş azalmıştır. Bu dönemde, Mekke döneminin tersine her şeyi bilen, her şeyi gören, her şeye gücü yeten, yaratan, yaşatan ve öldüren, rızık veren, ceza veren veya mükâfatlandıran gibi anlatımlara rastlanmamaktadır. Bu ayetlerde daha çok dua, yakarış, korunma isteği gibi konular işlenmiştir.

Kur'an'da *Rabb* kavramının ayetlerin büyük kısmında tekil olarak geçtiği görülmektedir. *Rabb* kavramı istisna olarak sadece aşağıda verdiğimiz dört ayette kelimenin çoğul hali olan “ارباب” şeklinde gelmiştir. Kelimenin sadece Allah için kullanıldığını ve bu anlamda tekil olarak geldiğini düşünürsek, bu dört ayette “Allah’tan başkaları”nın kastedildiği söylenebilir. Çoğul halde, bir ayet Mekke döneminde, kalan üç ayet de Medine döneminde olmak üzere indirilmiştir. Ayetlerin konu olarak daha çok Hıristiyanlar ve Yahudiler ile ilgili gelmesi de *erbabın* Medine döneminin konusu olduğuna işaret etmektedir. Bu ayetlere şu şekilde yer verecek olursak:

12/Yūsuf:39	<p>يَا صَاحِبِي السِّجْنِ أَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ أَمْ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ</p> <p><i>Ey zindan arkadaşlarım! Çeşitli tanrılara mı, yoksa gücüne karşı durulamaz olan bir tek Allah’a mı (inanıp bağlanmak) daha iyi?</i></p>
3/Ālu ‘İmrān:64	<p>قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلَا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ</p> <p><i>De ki: “Ey Ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin: Yalnız Allah’a tapalım, O’na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah’ı bırakıp da içimizden bazıları diğer bazıları rab edinmesin.” Eğer yine yüz çevirirlerse, “Şahit olun ki biz Müslümanlarız” deyin.</i></p>
3/Ālu ‘İmrān:80	<p>وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكَفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ</p> <p><i>Ve o peygamberin size melekleri ve peygamberleri rab edinmenizi emretmesi de (düşünülemez). Müslüman olmanızdan sonra size inkârcılığı emreder mi hiç?</i></p>
9/et-Tevbe:31	<p>اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَرُءُوسَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحِ ابْنِ مَرْيَمَ وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ</p> <p><i>Allah’ı bırakıp da din âlimlerini, rahiplerini, özellikle Meryem oğlu Mesîh’i rab edindiler. Oysa tek bir Tanrı’ya kulluk etmekle emrolunmuşlardı. O’ndan başka tanrı yoktur; O yüceler yücesidir, onların yakıştırdıkları eş ve ortaklardan bütünüyle uzaktır.</i></p>

Eṭ-Ṭaberī 3/Ālu ‘İmrān:64’de ki “Ehl-i Kitab” için Tevrat ve İncil Ehli der.⁹⁵ Bu ayetin Medine Yahudileri veya Necran Hıristiyanları hakkında indiği söylenir.⁹⁶ Er-Rāzī’de

⁹⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.5, s.473.

ayetin bu iki grubun ikisini de içine aldığı söyler.⁹⁷ Bu ayetin Yahudilerin “Hıristiyanlar gibi İsa’yı Rabb mı edinelim?” sorusuna karşılık Hıristiyanlarında “Yahudiler gibi Uzeyr’i Rabb mi edinelim?” sorusunu sormaları ile ilgili indirildiği kaynaklarda geçmektedir.⁹⁸ Eṭ-Ṭaberī bu ayeti daha çok Tevbe suresi 31. ayet bağlamında açıklamaktadır ve bu ayetin “biriniz diğerine secde etmesin” gibi bir anlam taşıyabileceğini de belirtmektedir.

Eṭ-Ṭaberī Tevbe suresi 31’de *aḥbār* ve *ruhbān* olarak isimlendirilen kişiler için “Yahudi ve Hıristiyan din adamları” açıklamasını yapar.⁹⁹ Er-Rāzī’de *aḥbārın* “Hz. Harûn’un soyundan gelen din adamları”, *ruhbānın* da “manastırlarda yaşayan Hıristiyanlar” olduğunu söyler.¹⁰⁰ Her iki müfessirinde ortak kanaat oluşturduğu nokta ise bu ayette Hıristiyan veya Yahudi din adamlarının *erbāb* şeklinde isimlendirilmesinin onlara tapınmak şeklinde herhangi bir anlam vermediğidir.¹⁰¹ Burada kastedilen anlam, onların Allah’ın koyduğu kurallar yerine hükümler vermeleri ve halkın da bu kimselerin verdiği kararları tereddütsüz kabul etmeleri ile alakalıdır.¹⁰²

‘Adiyy b. Ḥātim’den rivayet edildiği üzere, kendisi bir gün Hz. Muhammed’in yanına uğradığı zaman onun Tevbe (*Berāe*) suresindeki bu ayeti okuduğunu görür. Kendisinin boynunda bir haç vardır. Peygamber bunu çıkarıp atmasını söyler. Bunun üzerine ‘Adiyy b. Ḥātim peygambere “biz onlara ibadet etmiyoruz” diye karşılık verir. Peygamber de “Yahudiler veya Hıristiyanlarda din adamlarına tapmıyorlardı ancak

⁹⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.5, ss.474-475.

⁹⁷ Er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.8, s.94.

⁹⁸ Er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.8, s.94.

⁹⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.11, s.417.

¹⁰⁰ Er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.16, s.38.

¹⁰¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.11, s.417; er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.16, ss.38-39.

¹⁰² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.11, s.417; er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.16, ss.38-39.

onlar, din adamları bir şeyi helal kılınca onu helal, haram kılınca da haram kabul ediyorlardı” der.¹⁰³ Bu anlam İbn ‘Abbās’tan gelen bir rivayette de “onların din adamları Allah’ın dediklerinden farklı söylüyorlardı, bu yüzden Allah onları *rabler* olarak isimlendirdi” şeklinde anlatılmaktadır.¹⁰⁴ Er-Rāzī buradaki “rab edinme” den kastın Yahudi ve Hıristiyanların Allah’ın hükmüne ters durumlarda din adamlarına itaat etmiş olmaları anlamında olabileceği gibi, onların bir bakıma küfür olan bu tutumlarından dolayı Allah’ı inkâr ettikleri anlamına da gelebileceğini belirtir. Böylece bu onların Allah’ı bırakıp din adamlarını *rabler* edinmeleri gibi olmuş olur.¹⁰⁵ Ayetlere verilen tefsirlerden de anlaşılacağı üzere Kur’an’da *rabler* olarak isimlendirilenler, Allah gibi davranmaya çalışan ve Allah yerine hüküm koyan kimselerdir. Allah’tan başka *rabb* olmayacağı için çoğul kullanımda karşı tarafın yerilmesi amaçlanmış gözükmektedir.

¹⁰³ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c11, ss.417-418; er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.16, ss.38-39.

¹⁰⁴ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c11, s.420.

¹⁰⁵ Er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.16, s.39.

3.2. Rabbāniyyīn, Ribbiyyūn, Rabbāniyyūn Kavramlarının Kur'an'da “Din Adamları, Rabbe Adanan Kişiler, Rabbe kulluk edenler” Anlamlarında Kullanımı

Rabb kavramının Kur'an'da geçen ve farklı bir anlam kazandıran üçüncü şekli Yahudi din adamları için kullanılmış ve bu ifade ile Rabbe kendilerini adayan ve ellerindeki kitap gereğince Rabbe has kullar olmaları emredilen kişiler kastedilmiştir. Bu anlamıyla *Rabb* kavramı Kur'an'da hepsi Medenī dönemde indirilmiş olarak toplamda iki sure de ve dört ayette geçmektedir. Bu ayetlerdeki kullanımın Medenī dönemde görülmüş olması, Yahudilerle olan ilişkilerin bu dönemde artmasından kaynaklanmaktadır. Bu kullanımlar Rabbānī kelimesinin çoğul halleridir.¹⁰⁶ Bunlardan nuzûl sırasına göre ilk önce yer alan *Rabbāniyyīn* 3/Ālu ‘İmrān:79’da geçmektedir:

3/Ālu ‘İmrān:79	<p>مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُؤْتِيَهُ اللَّهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنَّبُوءَةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللَّهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ</p> <p><i>Allah'ın kendisine kitap, hüküm ve peygamberlik vermesinden sonra hiçbir insanın kalkıp insanlara “Allah'ı bırakıp bana kul olun” demesi düşünülemez. Aksine “Okuyup öğretmekte olduğunuz kitap gereğince rabbın halis kulları olun!” der.</i></p>
-----------------	---

Rabbāniyyīn kelimesi ayette “rabbe halis kullar” anlamını kazanmıştır. Eṭ-Ṭaberī ayetin Ehl-i Kitāb hakkında indiğini söyler.¹⁰⁷ Ayetin nuzûlü ile ilgili eṭ-Ṭaberī’de geçen ifadelerde İbn ‘Abbās’tan rivayetle bir olay anlatılmaktadır. Buna göre Necranlı Hıristiyan ve Yahudiler ile birlikte oturan Hz. Muhammed onları İslam’a davet eder. Yahudilerin reisi Peygambere şu soruyu yöneltir: “Ey Muhammed! Hıristiyanların Hz. İsa’ya tapındıkları gibi bizde sana mı tapalım?” Peygamber bu soruya ayette de belirtildiği üzere kendisine ibadet etmeye çağırmadığını belirterek hayır cevabını

¹⁰⁶ El-İsfehānī, *Mufredāt fī Ġarībi ‘l-Ḳur’ān*, s.21.

¹⁰⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.5, s.524.

verir.¹⁰⁸ İbn Cureyc'den gelen bir başka rivayete göre ise Yahudilerden bir takım insanlar Rabden başkasına tapınıyorlar ve Allah'ın kitabındaki bazı kısımları tahrif ediyorlardı. Bu ayetin de bu olay üzerine inmiş olduğu söylenir.¹⁰⁹ Ayette geçen *Rabbānilerden* kasıt ise yöneticiler, âlimler ve fakihlerdir.¹¹⁰ Mucâhid'den gelen bir rivayete göre ise bunlar fakihler ve âlimlerdir. Diğer bir ayette, Yahudi din adamlarına verilen bir başka isim olan ve aynı ayette geçen *Aḥbār*'dan daha üstün oldukları belirtilmiştir.¹¹¹ İbn Zeyd'den gelen bir diğer rivayette ise *Rabbāniler* insanlara sahiplik edenlerdir. Bu açıdan onlar yöneticilerdir. *Aḥbār* ise âlimlerdir.¹¹² İbn Ca'fer'in ayet ile ilgili zikrettiği bir rivayette de *Rabbāniyyun*'un *Rabbānī* kelimesinin çoğulu olduğunu, bu kimselerin *Rabbāniler* olarak *Rabbān* grubuna mensup olduklarını ve insanları yönettiklerini söylemektedir. Bu kimseler insanları ıslah ederler.¹¹³

Benzer şekilde nuzûl sürecinde ikinci gelen kullanım 3/Ālu 'İmrān:146'da geçen *Ribbiyyūn* ifadesidir:

3/Ālu 'İmrān:146	<p>وَكَايِنٌ مِّنْ نَّبِيِّ قَاتِلٌ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ</p> <p><i>Nice peygamber vardır ki onunla birlikte birçok Allah erleri savaştılar. Allah yolunda başlarına gelenlerden ötürü gevşemediler, yılmadılar, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever.</i></p>
------------------	---

¹⁰⁸ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.5, s.524; Benzer açıklamalar için bkz. er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.8, s.121.

¹⁰⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.5, s.525.

¹¹⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.5, ss.526-527.

¹¹¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.5, s.527.

¹¹² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.5, s.529; Benzer açıklamalar için bkz. er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.8, s.123.

¹¹³ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.5, s.529; Benzer açıklamalar için bkz. er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.8, ss.122-123.

Ayette *Rabbānīyyun*'a benzer olarak geçen *Ribbiyyūn*, Peygamberlerin ashablarını, yol arkadaşlarını, ordusunu belirtmektedir.¹¹⁴ Bunlar Rabbe itaat edenlerdir. Bu durum tüm Peygamberler için benzer şekillerde olmuştur ve her peygamberin aynı Hz. Muhammed'de gördüğümüz gibi çevresinde bulunan bir topluluk olmuştur.¹¹⁵ Muḳātil b. Süleymān ise *Ribbiyyūn*'a direk "topluluk" anlamını vermiştir.¹¹⁶ Eṭ-Ṭaberī'de geçen bir başka rivayete göre ise *Ribbiyyūn* "arkadaş, dost" anlamına gelir ve bunlar sayıca çokturlar.¹¹⁷ İbn 'Abbās'tan rivayetle bu "çok sayıda ulemâ" anlamına gelir. Bir başka rivayette ise bunlar "fakihler"dir. Bazı rivayetlerde de "çok fazla kişi" anlamı verilmiştir.¹¹⁸ Bazıları için ise *Ribbiyyūn* "tabi olanlar, takip edenler" anlamına gelir.¹¹⁹ Rivayetlerde verilen anlamlara bakıldığı zaman *Ribbiyyūn* kelimesinin gelmiş geçmiş tüm peygamberlerin çevresinde bulunup ona yardım eden kişiler olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁰ Bu kelime ile *Rabbānīyyun*'da olduğu gibi sadece Yahudiler kastedilmemiştir. Aksine *Ribbiyyūn*, çağlar boyu birçok peygamber üzerinden gelmiş olan "ümme" anlayışını yansıtmaktadır.

Aynı bağlamda geçen ve nuzûl sürecinde diğerlerine göre sonradan gelen kullanım ise 5/el-Mā'ide:44 ve 63'de geçen *Rabbānīyyun*'dur:

¹¹⁴ El-Ḥalīl b. Aḥmed, *Kitābu'l 'Ayn*, c.2, s.86.

¹¹⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.6, ss.110-111.

¹¹⁶ Muḳātil b. Süleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Süleymān*, c.1 s.305.

¹¹⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.6, ss.110-112.

¹¹⁸ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.6, ss.112-115.

¹¹⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.6, s.116.

¹²⁰ Bekir Topaloğlu, "Rab," *DİA*, c.34, s.372.

5/el-Mā'ide:44	<p>إِنَّا أَنْزَلْنَا التَّوْرَةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ آسَلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبَابُ بِمَا اسْتَحْفَظُوا مِنْ كِتَابِ اللَّهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَاءَ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْا اللَّهَ وَلَا تَتَّبِعُوا أَهْوَاءَ قَلِيلًا وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ</p> <p><i>Kendilerini Allah'a vermiş olan peygamberlerin ve -Allah'ın kitabını korumaları kendilerinden istendiği için- rablerine teslim olmuş zâhidlerin, bilginlerin yahudiler arasında kendisiyle hükmettikleri, içinde hidayet ve aydınlık bulunan Tevrat'ı elbette biz indirdik. Hepsi onun (hak olduğunun) şahitleri idi. O halde insanlardan korkmayın, benden korkun da âyetlerimi az bir bedel karşılığında satmayın. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.</i></p>
----------------	--

Rabbānīyyun kelimesi ile ilgili bu ayete de benzer rivayetler verilmiştir. Eṭ-Ṭaberī'ye göre *Rabbānīyyun*, *Rabbānī* kelimesinin çoğuludur. İnsanlar arasındaki siyaseti yürüten, hâkimler, yöneticiler, ileri görüşlü kimseler bu gruba girmektedir. Ayette geçen *Aḥbār* ise sadece siyasi meselelere girmeyen âlimler olarak belirtilmiştir. *Aḥbār* حبر kelimesinin çoğuludur ve herhangi bir alan da örneğin Tevrat'ta âlim olan kişiye denir.¹²¹ Es-Suddî'den gelen rivayete göre ise bunlar, *Şūriyā*'nın iki oğlu olarak bilinen, isimleri *Ribbī* ve *Hibr* olan Yahudi iki kardeştir. Bu iki kardeş Yahudi olmalarına Peygambere gönülden bağlıdırlar. Peygamber bu ikisine Tevrat ile ilgili sorular sorup bilgi alırdı. Hz. Muhammed böylece Yahudilere kendi şeriatları üzerinden hüküm verirdi.¹²² Bu rivayetlerden de görüldüğü üzere *Rabbānīyyun* ve *Aḥbār*'ın bir şekilde Peygambere yardımcı oldukları anlaşılmaktadır. İbn 'Abbās'tan gelen bir rivayete göre bu ikisi Hz. Muhammed'in Allah tarafından gönderildiğine ve hakikat olduğuna şahit olan kimselerdir.¹²³ Benzer anlama sahip olan 5/el-Mā'ide:63 ise şu şekilde gelir:

¹²¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.8, ss.451-452.

¹²² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.8, ss.452-453.

¹²³ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.8, s.454.

5/el-Mā'ide:63	<p>لَوْلَا يَنْهَاهُمْ رَبَّنَايُونَ وَالْأَخْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْإِثْمَ وَأَكْلِهِمُ السُّخْتِ لَئِنْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ</p> <p><i>Bâri din adamları ve âlimleri onları yalan söylemekten ve haram yemekten menetselerdi. Bu yaptıkları ne kötüdür!</i></p>
----------------	--

Ayetlerden de anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber devrinde Yahudi din adamlarına *Rabbānīyyun* denilmektedir. Bunlar Hz. Hârun'un soyundan gelen, Tevrat'taki hükümleri bilen, Yahudi toplumunu siyaseten de temsil eden önderler olarak anlatılmaktadır.¹²⁴ Yahudi geleneğinde de din adamlarına רבי (*rabi*) denilmektedir. רבן (*rabban*) ise din öğretmeni yetiştirenler için kullanılmaktadır. Bu yüzden *rabban* en üst düzey din adamı olarak kabul edilmektedir. Yahudi kültüründe de גדול מרבי רבן (Rabban Rabi'den daha üst mertebededir.) ifadesinin çok kullanılan bir deyim olduğu bazı kaynaklarda yer almaktadır.¹²⁵

Medine'de de Yahudi din adamlarının toplum üzerinde etkisi büyüktür. Peygamberin kendisine on adet Yahudi âlimin inanması durumunda bütün cemaatin inanacağını söylemesi de bu yüzdendir. Aynı zamanda gelir kaybına uğrayacağı korkusuyla Tevrat'tan Hz. Peygamberin geleceği konusundaki cümleleri gizlemeleri de Kur'an'da tenkit edilmiştir.¹²⁶

Hz. Hârun'un soyundan gelenlere Yahudi toplumda “Kohen” denilmektedir ve bu kişiler dini liderler olarak Yahudi toplumunda önemli görülmektedirler.

¹²⁴ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, c.1 s.490; ez-Zemaḫşerī, *el-Keşşāf 'an Ḥaḳā'iki 't-Tenzīl ve 'Uyūni'l-Eḳāvil fī Vucūhi't-Te'vīl*, c.2, s.242; İbn Manzūr, *Lisānu'l-Lisān: Tehzību Lisāni'l-'Arab* (Beyrut: Dāru'l-Sadr, 1990), c.1, s.404.

¹²⁵ Nuh Arslantaş, “Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler,” *İSTEM (İslām, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi) Dergisi*, 11, s.12; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary of Qur'ān* Gerhard Böwering ve Jane Dammen McAuliffe (ed.) (Leiden-Boston: Brill, 2007), ss.138.

¹²⁶ Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, c.1 s.96.

Rabbānīyyun kelimesi bazı müfessirler tarafından *Kohen* kelimesi ile özdeşleştirilmiştir.¹²⁷ Bu âlimler Talmud literatüründe “Rabbi” ya da “Rav” şeklinde isimlendirilmişlerdir. Rabbānīlik’de bu köklerden çıkmış bir akımdır.¹²⁸ İbranice’de *kohen* kelimesi “din adamı” anlamına gelmektedir ve sadece Yahudi değil, Mısır, Filistin ve Ba‘al kâhinleri içinde kullanılmaktadır.¹²⁹ Kelimenin Arapça kâhin kelimesi ile yakın bir anlamı bulunmaktadır. Ancak bu kelimedeki din adamı anlamı bir süre sonra kaybolmuş ve sadece gelecekte haber veren kimse olarak anlaşılmıştır.¹³⁰ Arapçada kâhin kelimesi “müneccim” anlamına gelmekte, ancak aynı zamanda “kabilenin efendisi, bilgisi” gibi anlamları da bulunmaktadır.¹³¹ Cahiliye devrinde bakıcılara ya da gâipten haber veren kişilere “kâhin” denilmektedir. Aramice “kahen” veya “kahra” ya tekabül etse de “kâhin” kelimesinin bunların Arapça şekli olmayıp, doğrudan eski Arapçadan geldiği söylenmektedir.¹³²

¹²⁷ Ez-Zemaḥşerī, *el-Keşşāf ‘an Ḥaḳā’iki’t-Tenzīl ve ‘Uyūni’l-Eḳāvīl fī Vucūhi’t-Te’vīl*, c.2, s.242; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dīni Kur’an Dili*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1995), c.4, s.216.

¹²⁸ Rabbānī Yahudilik, klasik dönem Yahudi mezheplerinden Ferīsīliğin bir devamı niteliğindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri* (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), ss.215-228.

¹²⁹ Tekvin 41:45, 50; 46:20; 47:26; I Samuel 6/2; II. Krallar 10/19.

¹³⁰ Ömer Faruk Harman, “Kâhin,” *DİA*, c.24, s.170.

¹³¹ T. Fahd, “Kâhin,” *Encyclopedia of Islam*, c.4, ss.420-421.

¹³² Harman, “Kâhin,” *DİA*, c.24, s.170; Fahd, “Kâhin,” *Encyclopedia of Islam*, c.4, ss.420-421.

3.3. Rabāibukum Kavramının Kur'an'da "Üvey Kızlar" Anlamında Kullanımı

Rabb kavramının Kur'an'da ele alınan diğer bir kullanımı "üvey kızlar" anlamına gelen Rabāibukum kelimesi ile görülmektedir. Kavram bu anlamda Kur'an'da sadece bir yerde geçmektedir. Geçtiği ayet erken Medenī dönemde indirilmiş olan 4/en-Nisā':23 şu şekildedir:

4/en-Nisā':23	<p>حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخْوَانُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ الَّتِي أَرْضَعْتُمْ وَأَخْوَانُكُمْ مِنَ الرِّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَّانِيكُمُ الَّتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ الَّتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً</p> <p><i>Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, süt bacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla birleşmiş değilseniz (nikâh ortadan kalktığında) kızlarını almanızda size bir sakınca yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir, Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.</i></p>
---------------	--

Rabāib (رَبَائِب), Rabībe (رَبِيَّة) kelimesinin çoğuludur.¹³³ Sözlükte "çocuk bakıcısı" anlamıyla karşılanır.¹³⁴ R-b-b kökünün bu kelimeye kattığı anlamın "koruyan, gözeten ve sahiplenen ebeveyn" olduğu görülmektedir. Bu sahiplenilen çocuk, kadının başka eşinden olan çocuğudur ve kadın herhangi başka birisi ile evlendiğinde, yeni eşi bu kızın koruyucusu, gözeteni ve terbiye edeni olur. Rabāibukum kullanımının bu ayete "terbiye edeni, sahiplenen olduğu üzere üvey kızlarınız" gibi bir anlam verdiği söylenebilir. Kelimenin Kur'an'da konu ediliyor olmasının sebebi ise İbn 'Abbās'ın da belirttiği üzere, Cahiliye döneminde yaygın olan bir uygulamanın yasaklanmasıdır.¹³⁵

¹³³ Eṭ-Ṭaberī, Cāmi 'u'l-Beyān, c.6, s.558.

¹³⁴ El-Ḥalīl b. Aḥmed, Kitābu'l 'Ayn, c.2, s.86.

¹³⁵ Eṭ-Ṭaberī, Cāmi 'u'l-Beyān, c.6, ss.553-561.

Cahiliye devrinde kadına değer verilmediği ve her türlü Şekilde toplumun ortak malı olarak kullanıldığı bilinmektedir. O zamanda çok farklı Şekillerde nikâh uygulamaları mevcuttur ve bunların tamamı İslam ile birlikte yasaklanmıştır.¹³⁶ Cahiliye devrinde bir kadını ve onun kızını aynı anda nikâhlamak normal bir uygulama olarak görölmüŐtür. Mesela Kays b. Hâtim'in bu Şekilde bir kadını ve kızını aynı anda nikâhı altına aldığı söylenmektedir.¹³⁷ Bu ayet ile birlikte bu uygulama yasaklanmıştır.

¹³⁶ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu: Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat* (İstanbul: KURAMER, 2017), ss.235-243; Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), ss.124-127.

¹³⁷ Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, s.243.

İKİNCİ BÖLÜM

İLĀH KAVRAMININ SEMANTİK İNCELEMESİ

Īlāh kavramı *Rabb* kavramına göre daha kapsayıcı bir anlama sahiptir ancak nuzûl sürecinde ikinci sırada gelmesinden dolayı araştırmamızın ikinci bölümde işlenmiştir. Kavram Allah ile birlikte şimdiye kadar insanlar tarafından sahiplenilen her türlü mâbudu içine alması bakımından önemlidir. Bu bölümde kavramla ilgili Kur'an'da yer alan hemen her ayet incelenerek, kelimenin tek bir anlamı olması dolayısıyla gerek tekillik, ikillik, çoğulluk, gerekse bağlam ve muhatap bakımından kendi tarihi içerisinde konulara ayrıştırılmıştır. Kavramın nuzûl sürecinde geçiş sıklığı incelenmiş ve buna göre iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Buradaki amaç, tarihsel süreci içerisinde kavramın kullanımının, gerek bağlam gerekse muhatap bakımından ne gibi değişimlere uğradığını tespit ederek *Kur'an'da Īlāh* dendiği zaman, Allah tarafından okuyucusunda nasıl bir anlam dünyası oluşturulmaya çalışıldığını analiz etmektir.

1. *Īlāh* Kavramının Etimolojik Kökenleri

Eski zamanlardan bugüne kullanılagelmiş bir kelime olarak *El* hem Sâmi dillerde hem de çevresindeki coğrafi bölgelerde Tanrı için kullanılan en önemli kelimedir. Özellikle bir Tanrı için değil, aksine birçok Tanrı için kullanılmış ortak bir kavramdır. İslamiyet'ten önceki Arap toplumu açısından da kelime tapınılan mâbudu tanımlamak amacıyla önemli bir yer tutar.¹³⁸ Arap toplumunun kültür ve dil hafızası üzerine kurulu İslam için de ayrı bir önem kazanan kavram, Kur'an'da da 96 yerde yalın (إله) şekilde, 35 yerde de çoğul (آلهة) olarak, 2 yerde ikil formda (إلهين) ve 16 yerde zamirlere muzâf (إلهك-إلهكم) olmak üzere toplamda 45 surede 125 ayette 144 kere geçmektedir.¹³⁹

¹³⁸ El-Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*, ss.24-30.

¹³⁹ Muḥammed Fu'ād 'Abd al-Bākī, *Mu'cemu'l-Mufehres* (Beyrut: Dāru'l-Ma'rife, 1991), ss.49-51.

Kur'an'da *İlāh* kavramı sadece tek anlama gelecek şekilde kullanılmıştır. Tapılmaya layık görülen her yüce varlık *İlāh* olma özelliğini taşır. Daha çok eşsiz ve benzersiz mâbud manasına gelir.¹⁴⁰ “Şaşırma, hayret etme” anlamlarına gelen الله fiilinden türediği de söylenir.¹⁴¹ Hz. Ali'nin bir sözünde Allah'ın sıfatları karşısında şaşkınlığa düşüldüğünü anlatması buna örnek olarak verilebilir.¹⁴² Ayrıca Allah lafzının aslının لا و olduğu, baştaki *vav* harfinin hemzeye dönüştüğünü ve Allah'ın da bu şekilde adlandırılmasının her varlığın ona yönelmiş olmasından kaynaklandığını söyleyenler de vardır.¹⁴³ Bazı görüşlere göre ise Allah lafzı لياها يلوه- لاه kökünden gelmektedir ve anlamı “perde arkasında kalmak, gizlenmektir”. 6/En'âm:103'te görüldüğü gibi kimsenin O'nu idrak edememesi de bu yüzdendir.¹⁴⁴

İbranice de אל (*el*) olarak gelen ve Tanrı'yı tanımlayan kelime Tevrat'ta *El* ve *Elohim*¹⁴⁵ kelimeleri ile karşılanır. Bunun dışında Tevrat'ta *el elyon*¹⁴⁶ (Yüce Tanrı), *el olam*¹⁴⁷ (Ebedî Tanrı), *el şadday*¹⁴⁸ (Yüce Tanrı) gibi isimlerde *İlāh* kavramıyla eş değer olarak kullanılan kelimelerdir. *Elohim* Tevrat'ta Tanrı için kullanılan ilk isimdir¹⁴⁹ ve çok sık bir şekilde zikredilir. Ayrıca diğer tanrılar, Güneş, Ay veya krallardan

¹⁴⁰ El-Râğib el-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l-Ķur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.), s.21; el-Ĥalîl b. Aĥmed (ö.175/791), *Kitâbu'l- 'Ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l 'İlmiyye, 2003), c.1, s.82.

¹⁴¹ El-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l- Ķur'ân*, s.21.

¹⁴² El-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l- Ķur'ân*, s.21.

¹⁴³ El-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l- Ķur'ân*, s.21.

¹⁴⁴ El-İsfehânî, *el-Mufredât fî Ğarîbi'l- Ķur'ân*, s.21.

¹⁴⁵ Bkz. Tekvin 1:1.

¹⁴⁶ Tekvin 14:18-21,22, Mezmurlar 57:2.

¹⁴⁷ Tekvin 21:33, Tesniye 33:27, Yeşaya 40:28.

¹⁴⁸ Tekvin 17:1; 35:11, Çıkış 6:3, Hezekiel 10:5.

¹⁴⁹ Tekvin 1:1.

bahsederken de kullanılmıştır.¹⁵⁰ Ugaritçe *il*, Akadca *ilu* veya *ilânu* şeklinde veya Mezopotamya dinlerinde *Enlil*, *Enki* gibi Tanrı isimleriyle karşılanmaktadır.¹⁵¹ Âsur dilinde de “El” tanrı olarak kullanılmıştır; örneğin Babil olarak bildiğimiz şehir isminin kökü *Bab-el* şeklindedir ve “Tanrı Kapısı” anlamına gelir. İbranice isimlerin çoğunda da *el* bulunması hepsini tanrı ile özdeşleştirmektedir. Örneğin *İsra-el*, *Gabri-el*, *Mika-el*, *Dani-el* gibi. Mesela Kur’an’da Cebrail olarak adlandırılan melek *Gabriel* “Tanrı Gücü” anlamına gelmektedir. Arapların da *Allah* kelimesine benzer bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Hz. Peygamber’in babasının adı olan Abdullah’ın “Allah’ın kölesi” anlamına gelmesi buna örnek olarak verilebilir. Bu bakımdan hem kendilerinden önceki milletlerin bu kelimeyi kullanması hem de çevrede karşılaştıkları dinlerle yaptıkları ticaret dolayısıyla Araplar, İslam ortaya çıktığında *ilâh* kavramına hatta Allah ismine yabancı değillerdi denilebilir. 29/‘Ankebût:61 bu noktada müşriklerin anlayışını göstermesi açısından örnek verilebilir: “Şayet o inkârcılara, ‘Gökleri ve yeri yaratan, Güneşi ve Ayı yasalarına boyun eğdiren kimdir?’ diye soracak olsan, hiç tereddütsüz ‘Allah’tır’ derler.”¹⁵²

İlâh kelimesinde asıl olan çoğul yapılmamasıdır. Ancak Araplar birçok Tanrıya inandıklarından dolayı onlara *ألله* (*âlihe*) diyorlardı. Kelime Kur’an’da bu kullanım şekli ile ele alınarak Allah dışında insanların taptıkları şeyler kastedilirken çoğul halde kullanılmıştır. Örneğin 38/Şād:5, “Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!” diyerek şaşkınlığa düşen müşriklerin hem *ilâh* anlayışlarının ortaya

¹⁵⁰ *Elohim* kelimesinin *İlâh* kelimesi ile benzerliğine, ikisinin de Allah veya Yehova dışındaki pagan tanrılara nispetle de kullanılması örnek olarak verilebilir. Ayrıca bkz. Çıkış 7:1, Mezmurlar 86:8, Çıkış 32:4, 8, 23.

¹⁵¹ David Kiltz, “The Relationship Between Arabic *Allāh* and Syriac *Allāhā*,” *Der Islam* 88:1 (2012), ss.33-50.

¹⁵² Ayrıca bkz. Meryem 19:81, el-Aḥkâf 46:28, Yûnus 10:18.

konmasında, hem de semantik açıdan o devirde genel olarak çoğul kullanılan kelimenin tekil formunun sadece Allah için kullanımının vurgulanması açısından da güzel bir örnektir. Sadece özel kullanım olarak güneşe hitaben “*ilāhe*” dedikleri sözlükte yer almaktadır.¹⁵³ Ancak Arapların bu kelime ile bir tanrıyı kast edip etmedikleri kaynaklarda yer almadığı gibi, Kur’an’da da bu konuya temas edilmediği görülmektedir.

Kur’an’a baktığımız zaman *İlāh* kelimesinin kök harflerinden hiç fiil gelmediği görülür. *El-İlāh* şeklinde bir kullanımı da yoktur. Bu nokta da sadece *Allah* kelimesinin *El-İlāhı* yansıttığı düşünülebilir. Ancak Allah isminden *elif* atlamaz.¹⁵⁴ *Allah* kelimesi kullanımda bir *İlāh*ın özel bir ismi olarak ayetlerde yer almaktayken, *El-İlāh* şeklindeki kullanım ise belirlilik takısı dolayısıyla “ibadet edilen özel bir İlāh” olarak anlaşılabilir.¹⁵⁵ *İlāh* kelimesi ile hem Allah hem de batıl ilahlar karşılanır. Bu bakımdan *İlāh* Türkçede yer alan “Tanrı” kelimesinin karşılığıdır. Ancak Allah ve Tanrı kelimeleri birbirinin eşitidir denilemez. Anlaşıldığı gibi Tanrı, genel anlamda inanılan, ibadet edilen, her şeyin kendisine hayran olduğu mâbud anlamında kullanılmaktadır. “إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ” (4/Nîsa:171) “*Allah ancak bir tek ilāhtır*” ayeti de buraya örnek olarak verilebilir. Kur’an, Allah dışındaki tapınılan şeylere *İlāh* derken aslında hepsi Allah’tan başkasının olmadığı yönünde bir vurgu taşır. Çünkü Allah’tan başka varlığa *İlāh* demek Allah’a iftiradır.¹⁵⁶ Ulûhiyyetin temel esası egemenliktir.¹⁵⁷ Mutlak olarak otorite sahibi ise yalnız Allah’tır ve bunu kimse ile paylaşması düşünülemez.

¹⁵³ El-Cevherî (ö.400/1009), *es-Şihâh Tācu’l-Luğa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Dāru’l-‘İlmu’l-Melāyîn, 1990), c.6, s.2224.

¹⁵⁴ El-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, c.1, s.82.

¹⁵⁵ Kiltz, “The Relationship Between Arabic *Allāh* and Syriac *Allāhā*,” ss.34-35.

¹⁵⁶ El-Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitābu’l-‘Ayn*, c.2, s.86.

¹⁵⁷ El-Mevdūdî, *Kur’an’ın Dört Temel Terimi: İlāh, Rab, Din, İbadet*, s.31.

2. Mekkî Dönem

Mekke dönemi ayetlerinde *İlāh* kavramı toplamda 102 ayette ve 35 surede 114 kere geçmektedir.¹⁵⁸ *İlāh* kavramı Mekke döneminde indirildiği düşünülen 86 surenin yarıya yakınında ele alınmıştır.¹⁵⁹ Bu sayı Medine döneminde 10 sureye inmektedir. Bu durumda kavramın Kur'an'da en çok görüldüğü zaman diliminin Mekke dönemi olduğu söylenebilir. Mekkî ayetlerde işlenen konulara bakıldığında, bu nokta rahat bir şekilde anlaşılabilir.¹⁶⁰ Mekkî surelerde işlenen konuların daha çok şirk ve putperestliğe karşı Allah'ın birliğini savunan ve nasıl bir *İlāh* olduğunu anlatarak, akide bozukluklarını gidermeye çalışan türden olması *İlāh* kavramının geçiş sıklıklarını da anlaşılır kılmaktadır.

İlāh kavramının geçtiği ayetlerin surelerdeki dağılımları zaman dilimlerine göre farklılıklar göstermektedir. Bazı dönemlerde hiç karşımıza çıkmaz iken, bazen çok yoğun bir şekilde kendisini göstermektedir. Tekil, ikil ve çoğul kullanımları ile zaman zaman bazı kalıplar içerisinde geçmiş, bazen de yalın halde gelmiştir. *İlāh* kelimesi ilk olarak çok erken dönemde el-Muzzemmil suresi ile görülmüş, Hicret'ten önce inen son surelerden olan eṭ-Ṭūr suresi ile de Mekke dönemindeki kullanımını sona ermiştir. *İlāh* kavramı Mekke döneminin ilk dört yılında sadece iki yerde geçmektedir.¹⁶¹ Geçtiği bu iki ayet arasındaki zamanda ise hatırı sayılır çoğunlukta indirilmiş olan başka sureler

¹⁵⁸ 'Abdulkākī, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, ss.49-51.

¹⁵⁹ İbn 'Abbās'a ait nuzûl sıralaması için bkz. Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: KURAMER, 2016), ss.58-61.

¹⁶⁰ Mekkî surelerde işlenen konular daha çok Peygamberlerin ve geçmiş milletlerin kıssaları, Âdem ve İblis konusu, Mekke ehline hitap eden konular, şirk ve putperestliğe karşı açık delillerle gerçekleşen hücum, öldükten sonra dirilme ve ceza gibi hususlar ile müşriklerin akide bozukluklarına ait delillerin ispatı üzerinedir. Detaylı bilgi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), ss.60-62.

¹⁶¹ El-Muzzemmil 73:9; en-Nās 114:3.

vardır. En-Nās suresinin İbn ‘Abbās’ın (ö.68/687-88) ulaşılabilen diğer sure tertipleri üzerinden baktığımızda, el-Felağ suresi ile Medine döneminin en sonunda yer alıyor olması da el-Muzzemmil’deki ayetin erken dönemde *İlāh* konusunda tek olduğunu bile gösterebilir.

Peygamberliğin ilk 3-4 senesinin “Gizli Davet Dönemi” olduğu kaynaklarda geçmektedir.¹⁶² Dördüncü seneden itibaren ise “Açık Davet Dönemi” başlamıştır. *İlāh* konusunda gelen ayetler peygamberliğin 5. yılından başlamak üzere, müşriklerin Hicret’in arifesinde Dāru’n-Nedve’de Hz. Peygamber’i öldürmek üzerine yaptıkları düşmanca plana kadar devam etmektedir. Bu arada geçen süreçte ise *İlāh* kelimesine hemen her surede, birçok ayette, defalarca bahis konusu olacak şekilde yer verilmiştir. Son dönem ise eṭ-Ṭūr suresi ile nihayete erdirilmiştir. Mekkī mi yoksa Medenī bir ayet mi olduğu hususu tartışmalı olan 29/el-‘Ankebūt:46’nın ise surenin konusu itibariyle, bazı nuzûl sıralamalarında Medenī olarak kabul edilmesi, onu Medenī dönemin ilk ayeti olarak kabul etmemize neden olmuştur. Kavramın yoğun olarak geçtiği Şād ve eṭ-Ṭūr sureleri arasındaki yoğunluktan ayrı, son döneme has bir geçiş ayeti olan 29/el-‘Ankebūt:46 ileri de daha detaylı işlenecektir.

İlāh kavramı ilk dört yılda geçtiği iki yerde de tekil halde gelmiştir. Sonraki yoğun olduğu dönemde ise tekil-çoğul karışık olarak ele alınmıştır. İkil kullanımının olduğu tek Mekkī ayet olan 16/en-Nahl:51 ise ilerleyen sayfalarda detaylı olarak işlenecektir.

Bu noktalar göz önünde bulundurulduğu zaman *İlāh* kavramının Mekke döneminde geçtiği ayetleri kendi kronolojisi içerisinde değerlendirerek iki döneme ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, henüz müşrikler ile alenî çatışmaların başlamadığı

¹⁶² İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005), s.90.

1. ve 4. yıllar arasındaki sakin dönem, ikincisi ise müşriklerin uzlaşmacı tavırları ile başlayan, peygamberliğin 5. yılı ile uzlaşmanın kabul edilmemesi üzerine eziyet ve işkenceler ile devam eden Mekke döneminin sonraki dokuz yılını kapsayan çatışma dönemidir.

2.1. Peygamberliğin 1. ve 4. Yılları Arasında *İlāh* Kavramı (Gizli Davet Dönemi)

Peygamberliğin ilk dört yılında *İlāh* kavramının geçtiği ayet sayısı ikidir. Ayetlerin ikisi de Mekke toplumuna hitaben tekil formda gelmiştir. *İlāh* kavramı ile kastedilen ise Allah'tır. *İlāh* kavramının surelerin nuzûl sırasına göre geçtiği ilk ayetler ise 73/el-Muzzemmil:9 ve 114/en-Nās:3'tür:

73/el-Muzzemmil:9	رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا <i>Doğunun da batının da rabbi O'dur. O'ndan başka tanrı yoktur. Öyleyse yalnız O'na güvenip sığın.</i>
-------------------	---

Mekke döneminin en erken dönemi olan bu yıllarda Peygamber henüz yeni yeni vahiy almaya başlamıştır. İlk vahiy sonrası gerçekleşen ve “fetret dönemi” olarak adlandırılan sürenin sonunda indirilmiş bu surenin genel konusu ilk vahiy mesajlarını içermektedir. Peygambere “taşınması zor bir sözün vahiy edileceği...”¹⁶³ konusunu işleyen bu ayetlerde *ilāh* kavramının geçiyor olması bu anlamda manidardır. Allah, ilk vahyin konusu olarak kendinden başka ilah olmadığını daha en başta bu ayet ile dinin temeline yerleştirmiş bulunmaktadır. Sure nuzûl sırasına göre yapılan diğer tertiplerde de bu sırasını korumuştur.¹⁶⁴

Ayette görüldüğü üzere kavram ilk geçtiği yerde tekil formda ve bir kalıp içerisinde kullanılmıştır. Bu *Kelime-i Tevhit* olarak da bilinen “لا اله الا هو” kalıbıdır. “O'ndan başka *ilāh* yoktur” anlamına gelen ifade de nefy *lâ*'sı ile birlikte gelen kelime, Allah dışında *ilāh* olarak kabul edilen veya edilecek olan her kim var ise reddeder. Tek bir *İlāh* vardır, O da Allah'tır. *İlāh* kelimesinin tekil kullanımı, Allah dışında değil birçok tanrının, tek bir tanesinin bile olamayacağı yönünde kesinlik taşır. Bu kesinlik *Kelime-i Tevhit*'in neden Müslüman olmanın ilk şartı olduğunu da anlaşılır kılmaktadır.

¹⁶³ “Doğrusu biz sana, taşınması zor bir söz vahiy edeceğiz.” 73/el-Muzzemmil:5.

¹⁶⁴ Diğer nuzûl tertipleri için bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.62-103.

Eṭ-Ṭaberī'nin (ö.310/923) 2/el-Bakara:256'ya yaptığı tefsiri 73/el-Muzzemmil:9'a açıklayıcı bir örnek olarak verecek olursak:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ
الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٥٦﴾

Dinde zorlama yoktur. Doğru eğriden açıkça ayrılmıştır. Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah'a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah her şeyi işitir ve bilir.

Eṭ-Ṭaberī ayette altı çizili verdiğimiz kısma yaptığı tefsirde ve yine ayetin ilk kısmında geçen “*tāgūt*” kelimesi üzerinden yaptığı yorumda, Allah'a iman edeni/İslam'ı seçeni bu “kopmayan sağlam kulpa yapışmış kimse” olarak nitelendirmektedir.¹⁶⁵ Bu kopmayan sağlam kulp ise لا اله الا الله'tır.¹⁶⁶ *İlāh* kelimesinin tekil kullanımda özellikle Allah'a isnadının gerekliliği bu örnekte de görüldüğü gibi Kur'an'ın önemle üzerinde durduğu noktalardan birisidir. Kur'an'da *İlāh* kavramı bu terkip ve benzerleri içinde 47 yerde geçer; 29 yerde لا اله الا هو şeklinde¹⁶⁷, 11 yerde الهكم واحد şeklinde¹⁶⁸, 3 yerde لا

¹⁶⁵ Eṭ-Ṭaberī (ö.310/923), *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vīli Āyi'l-Ḳur'ān*, tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkī (Kahire: Heccr, 2001), c.4, s.560.

¹⁶⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.4, ss.560-561.

¹⁶⁷ Nüzul sırasına göre; 7/el-A'rāf:158; 35/el-Fātır:3; 20/Ṭā hā:8, 98; 27/en-Neml:26, 28/el-Ḳaşaş:70, 88; 10/Yūnus:90; 11/Ḥūd:14; 6/el-En'ām:102, 106; 39/ez-Zumer:6; 40/el-Mu'min:3, 62, 65; 44/ed-Duḥān:8; e23/l-Mu'minūn:116; 2/el-Bakara:163, 255; 3/Āl-u 'İmrān: 2, 6, 18; 4/en-Nisā:87; 13/er-Ra'd:30; 59/el-Ḥaşr:22, 23; 64/et-Teğābūn:13; 9/et-Tevbe:31, 129.

¹⁶⁸ 41/Fuṣṣilet:6; 18/el-Kehf:110; 16/en-Nahl:22, 51; 14/İbrāhīm:52; 21/el-Enbiyā':108; 29/el-Ankebūt:46; 4/en-Nisā:87; 22/el-Ḥacc:34; 5/el-Mā'ide:73; 9/et-Tevbe:129.

الله şeklinde¹⁶⁹, 3 yerde لا اله الا انا şeklinde¹⁷⁰ ve 1 yerde de Allah'a hitaben bir dua ayeti olarak لا اله الا انت şeklinde¹⁷¹ gelmektedir.

Bazı araştırmacılar tarafından iddia edilen bir konu olarak “ilk pasajlarda Allah'ın birliğinden hiç söz edilmemiş olması”¹⁷² 73/el-Muzzemmil:9'un bu erken dönemde fark edilmemiş olduğunu göstermektedir. Araştırmacıların savunduğu gibi, peygamberliğin ilk dört senesinde *İlāh* kavramının bahis konusu edildiği ayetlerin iki gibi az bir sayıda olması, iki taraf arasında bu konu da herhangi bir tartışmanın bulunmadığını veya putperestliğin söz konusu edilmediğini gösterir nitelikte olsa bile ilgili hiçbir ayetin gelmediği iddiası hatalıdır. Gizli Davet Dönemi'nde *İlāh* kelimesinin kullanımındaki bu seyreklik dikkat çeken bir konudur.

İlk dönemde indirilmiş diğer ayet ise 114/en-Nās:3'tür:

114/en-Nās:3	إله النَّاسِ <i>İnsanların İlāhına...</i>
--------------	--

Nuzûl sırasında 21. sure olarak gelmektedir. Nuzûl sebebi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu farklılık surenin Mekkî dönem de mi Medenî dönemde mi indiği hususunda tartışmalara yol açmıştır. Giriş bölümünde de bahsettiğimiz üzere İbn 'Abbās'ın nuzûl sıralamasının diğer üç nüshasında el-Felağ suresi ile birlikte Medine döneminin sonuna yerleştirildiği de olmuştur. Ancak surenin Mekke dönemi surelerinde görülen kısa ve veciz ifadeler, iman ve inanç ile alakalı bağlam gibi ifadeleri taşıyor olması, onun daha çok Mekkî bir sure olarak ele alınmasına yol açmıştır. Ayrıca surenin

¹⁶⁹ 37/eş-Şaffāt:35; 3/Ālu 'İmrān:62; 47/Muħammed:19.

¹⁷⁰ 20/Tā hā:14; 16/en-Nahl:2; 21/el-Enbiyā':25.

¹⁷¹ 21/el-Enbiyā':87.

¹⁷² Montgomery Watt, *Hız.Muħammed'in Mekkesi*, terc. Mehmet Akif Ersin (İstanbul: KURAMER, 2017), s.131.

cinlerden bahsediyor olması, Peygamberin hem insanlara hem de cinlere hitap etmesi ve el-Cinn suresinin benzer konuda Mekke'de inmiş olması da ayeti Mekke dönemine getiren diğer birkaç husustur. Ayetin konumuzu ilgilendiren kısmı ise kavramın ilk dört yılda indirilmiş diğer ayet ile benzer olarak tekil halde gelmesidir. *İlāh* kelimesi burada tek başına herhangi bir kalıbın içerisine dâhil edilmeden geçmektedir. Ayrıca henüz müşrikler için tehdit unsuru olarak görülmediği anlaşılan kavram, herhangi bir tartışmanın veya iddianın konusu olmamaktadır. Peygamberliğin ilk yıllarında gizli olarak süren Davet Dönemi, Kur'an'da bu dönemde herhangi bir tartışmanın olmamasını açıklayabilir.

2.2. Peygamberliğin 5. ve 13. Yılları Arasında *İlāh* Kavramı (Açık Davet Dönemi)

İlāh kavramının kullanımı, peygamberliğin 5. ve 13. yılları arasında önceki 4 yıllık döneme göre aşırı derece de artış göstermektedir. Art arda geldiği surelerde hem tekil hem de çoğul form da kullanılmaktadır. Dönem dönem tekil kullanımlarda artış gözlenirken, bazen de çoğul kullanım ön plana çıkmaktadır. Örneğin çeşitli peygamber kıssalarının anlatıldığı bölümlerde genellikle kelime çoğul olarak kullanılmıştır.

Muhatap kitlesi Mekke toplumu yani Mekke müşrikleridir. Peygamberliğin 5. yılı, yani Mekkeli müşriklerin uzlaşma teklifinde bulunmaları ile başlayan ve Habeşistan'a ilk hicret ile devam eden bu süreç ile birlikte konu farklı bir boyuta taşınmaya başlanmıştır. Bu dönemden itibaren Allah, *İlāh* kavramını tekil ve çoğul kullanımları üzerinden tartışmaya açmış ve Mekke müşriklerini yeri geldiğinde eleştirel, yeri geldiğinde sorgulayıcı bir üslup ile ayetlere konu etmiştir. Verilen anlam her seferinde Allah'ın bir olduğunun vurgusu üzerinedir. *İlāh* kavramı özellikle Allah'a ve istisna olarak Mısır Firavununa hitaben tekil olarak kullanılmıştır. Konu olarak Mekkeli müşriklerin uzlaşma talepleri ile birlikte başlayan bu kısım Hicret'e kadar devam etmektedir. Bu dönemde nuzûl sürecinde ilk karşılaştığımız ayet 50/Ķāf:26'dır:

50/Ķāf:26	الَّذِي جَعَلَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَأَلْقِيَاهُ فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ <i>Allah'ın yanına başka bir tanrı daha koyan kimseyi, atın onu dayanılmaz azaba!</i>
-----------	--

İkinci bölümün ilk suresi olarak nuzûl sürecinde 34. sırada gelmektedir. Ayet ile ilgili tefsirlerde verilen bilgiler ışığında ayetin Peygamberliğin 5. yılı veya öncesinde olması ihtimal dâhilindedir. Ayette geçen *İlāh* kelimesi ilk zaman gelen ayetlerin özelliğini taşımaktadır ve tekil olarak gelmektedir. Bu ayet ile birlikte görülen durum, müşriklerin Allah'a karşı duruşlarının artması ile *İlāh* kelimesinin kullanımında gözlenen artıştır. Bu ayetin kardeşinin oğullarının İslam'a girişini engellediği için el-Velīd b. Muğīra

hakkında nazil olduğu söylenmiştir.¹⁷³ Ebū Ṭālib'e Hz. Muhammed ile ilgili olarak giden üç heyetin üçünde de bulunan el-Velīd b. Muğīra'nın, Peygambere ve Müslümanlara karşı tahammülsüzlüğü, Kur'an'da başta 74/el-Muddessir:11-26'da olmak üzere çeşitli ayetlerde konu edilmiştir. El-Ḳalem suresi onuncu ve on altıncı ayetler arasının da onun hakkında indiği söylenir.¹⁷⁴ Bu ayette el-Velīd b. Muğīra aynı konumuz olan 50/Ḳāf:26'daki gibi "hayra engel olan" olarak geçmektedir. Bu da 50/Ḳāf:26'nın benzer bir şekilde el-Velīd b. Muğīra hakkında nâzil olduğunu gösterir ki el-Ḳalem suresinin nuzûl sürecinde ikinci sırada olması bu ayeti konumuzla ilgili en erken ayetlerden birisi yapmaktadır.

Sözlükte اخر kelimesi "İki şeyden diğeri, öteki, benzeri" anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁵ Müşriklerin konu edildiği bu ayette "Allah'ın yanına başka bir tanrı daha koyan" anlamının verilmesi manidardır. Müşrikler ile ilgili olan ayetlerin çoğunda, özellikle de şirk konusunun mevzu bahis edildiği ayetlerde bu kullanıma yer verildiği görülmektedir.¹⁷⁶

¹⁷³ El-Ḳurṭubī (ö.671/1273), *el-Cāmi' li-Aḥkāmī'l-Ḳur'ān*, tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkī [ve diğeri] (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2006), c.19, s.449.

¹⁷⁴ Ez-Zemaḥşerī (ö.538/1144), *el-Keşşāf 'an Ḥaḳā'iki't-Tenzīl ve 'Uyūni'l-Eḳāvil fī Vucūhi't-Te'vīl*, tah. 'Ādil Aḥmed 'Abdulmevcūd (ve diğeri) (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykān, 1998), c.6, s.182, 4. dipnot.

¹⁷⁵ Hans Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, J Milton Cowan (ed.) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1974), s.8.

¹⁷⁶ Konuyla ilgili benzer ayetler için bkz. 6/el-En'ām:19, 17/el-İsrā':22, 39.

İlāh kelimesinin kullanımında ikinci dönemin ikinci suresi olan Şād, nuzûl sıralamasında da mushaf tertibinde de 38. sırada yer almaktadır:

38/Şād:5-6	<p>أَجْعَلِ الْآلِهَةَ الْهَأْ وَآجِدَأْ إِنْ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ. وَآنْطَلَقَ الْمَأْ مِنْهُمُ أَنِ آمَشُوا وَآصْبِرُوا عَلَى الْهَيْتِكُمْ إِنْ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ</p> <p><i>Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey! Onların ileri gelenleri harekete geçip şöyle dediler: “Yolunuzda yürüyün! Tanrularınıza bağlılıkta direnin! İşte (sizden) istenen budur.”</i></p>
------------	---

Eṭ-Ṭaberī'nin İbn 'Abbās'tan rivayet ettiği üzere Ebū Ṭālib'in hasta olduğu dönemlerde aralarında Ebū Cehl'in de olduğu Kureyş'in üst tabakasından bazı kimseler Ebū Ṭālib'i ziyarete gelirler. Peygamberin yeni din konusundaki ısrarını Ebū Ṭālib'e şikâyet ederler. O sıralar amcasının yanına gelmiş bulunan Peygamber, müşriklere karşı sadece tek sözünün olduğunu söyler; o da “لا اله الا الله”¹⁷⁷ dir. Bunun üzerine orada bulunan müşrik liderlerin hayret cümleleri ayette *Tanrıları tek tanrıya mı indiriyor? Bu gerçekten şaşılacak bir şey!* şeklinde verilmiştir. *İlāh* konusunda yapılmak istenen uzlaşma iptal olmuş görünmektedir. Eṭ-Ṭaberī, yukarıda görüldüğü üzere bu ayetleri Peygamberliğin 10. yılına, yani Ebū Ṭālib'in öldüğü 620 senesine, boykot sonrası bir döneme tarihlendirmektedir. İbn İshāk'da da durum aynı şekildedir. İbn Hişām ise durumla ilgili bir bilgi vermemektedir. Ancak siyer kitaplarına bakıldığı zaman, Mekkeli müşriklerin üç defa gerçekleşen uzlaşma teklifleri, Habeşistan'a olan hicret, yani Peygamberliğin 5.

¹⁷⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.20, ss.19-20.

yılı öncesi bir tarihe gitmektedir.¹⁷⁸ Bu anlamda İbn İshāk'da ve eṭ-Ṭaberī tefsirinde bu ayet konusunda ilginç bir tarihlendirme yanlışlığı bulunmaktadır.¹⁷⁹

İlāh kelimesi ilk olarak 38/Şād:6 da çoğul olarak gelmektedir. Müşrikler inandıkları varlıklar için *ilāh* kelimesinin çoğulunu kullanmışlar ve “الهة” demişlerdir. Bu ayetlerin devamında gelen 38/Şād:12-13'ü de eṭ-Ṭaberī aynı bağlamda değerlendirerek, 12. ve 13. ayetlerde geçen Nūh, 'Ād, Firavun, Şemūd, Lūṭ ve Eyke Halklarını da “Bütün ilāhları tek bir ilāh mı yaptı?” diyen müşriklere Allah geçmiş kavimlerden örnekler olarak sunmaktadır der.¹⁸⁰ Dikkat edilmesi gereken noktalardan birisi ise nuzûl sırasına göre bu ayetlerden hemen sonra gelen el-A'rāf suresi ayetlerinin de burada ismi geçen kavimlere değinmesi ve *ilāh* konusunda onlara yapılan uyarılara dikkat çekmesidir.

El-A'rāf suresinin nuzûl sürecinde ilk gelen beş ayetinin Şād suresindeki anlatımı desteklediğini belirtmiştik. Bu ayetlerde göze çarpan en önemli ortak nokta, *ilāh* kelimesinin 7/el-A'rāf:127 dışında diğer dört ayette من اله غيره kalıbı içerisinde gelmesidir:

7/el-A'rāf:59	<p>لَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ</p> <p><i>Andolsun ki Nūh'u elçi olarak kavmine gönderdik. Dedi ki: “Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Doğrusu ben, üzerinize gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum.”</i></p>
---------------	---

¹⁷⁸ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), s.96; Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.94.

¹⁷⁹ Benzer bir tespit için bkz. W. Montgomery Watt, *Muhammad at Mecca* (London: Oxford University Press, 1953), ss.122-123. Eserin Türkçe çevirisi için bkz. W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, terc. Süleyman Kalkan (İstanbul: KURAMER, 2016), s.123.

¹⁸⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.20, s.30.

7/el-A' rāf:65	<p>وَالِي عَادِ أَخَاهُمْ هُودًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ</p> <p><i>Ad kavmine de kardeşleri Hūd'u (gönderdik). O dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?"</i></p>
7/el-A' rāf:73	<p>وَالِي ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ لَكُمْ آيَةٌ فَذُرُّوْهَا تَأْكُلْ فِي أَرْضِ اللَّهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسَوْءٍ فَيَأْخُذْكُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ</p> <p><i>Semūd'a da kardeşleri Sâlih'i (gönderdik). Onlara, "Ey kavmim" dedi, "Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Size rabbinizden açık bir delil gelmiştir. O da, size bir işaret olarak Allah'ın şu devesidir. Onu bırakın, Allah'ın toprağında otlasın. Ona kötülük etmeyin; sonra sizi elem verici bir azap yakalar.</i></p>
7/el-A' rāf:85	<p>وَالِي مَدْيَنَ أَخَاهُمْ شُعَيْبًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ قَدْ جَاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ</p> <p><i>Medyen'e kardeşleri Şuayb'ı (gönderdik). Dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur. Size rabbinizden açık bir delil gelmiştir. Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin, düzene sokulduktan sonra yeryüzünde bozgunculuk yapmayın. Eğer inananlar iseniz bunlar sizin için daha hayırlıdır."</i></p>
7/el-A' rāf:127	<p>وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَتَنْذُرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَيَذُرِكَ وَالْهَتَاكَ قَالَ سَنَقِيلُ أِبْنَاءَهُمْ وَنَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ</p> <p><i>Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: "Seni ve tanrılarını bırakıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarırsınlar diye mi Mûsâ'yı ve kavmini serbest bırakacaksın?" Firavun, "Biz onların oğullarını sürekli öldürüp kızlarını sağ bırakacağız. Elbette biz onları ezecek üstünlükteyiz" dedi.</i></p>

İlāh kelimesi bu kalıbın içerisinde bu ayetler de dâhil olmak üzere Kur'an'da on beş farklı yerde geçmektedir. Geçtiği ayetlerin hepsi Mekkî surelerdedir. غير sözlüklerde "Bir şeyi ilk şeklinden bozup değiştirmek, bir şeyi diğeriyle yer değiştirmek" anlamlarına gelmektedir.¹⁸¹ Yani Allah yerine başka bir varlığı koymak demektir. Bu anlam, örnek verilen toplulukların Allah'tan başka *İlāhlar* edindiğine işaret

¹⁸¹ Wehr, *A Dictionary of Modern Written Arabic*, s.690.

etmektedir.¹⁸² Bu kavimlere baktığımız zaman Nūḥ Kavmi'nin *Vedd*, *Suvā'*, *Yegūs*, *Ye'ūk*, *Nesr*¹⁸³ gibi putlaştırdıkları atalarının olduğunu, Hūd Kavminin atalarının taptıklarına tapındıklarını¹⁸⁴, aynı şekilde Lūt, Şāliḥ ve Firavun kavimlerinin de benzer tanrılara sahip olduklarını görmekteyiz. Qāf 26. ayette bahsettiğimiz اٰخر kullanımına bakıldığında zaman ise, bu ayette verilen anlamın "Allah'tan başka tanrı" derken kullanıldığı, böylece اٰخر'nın "iki tanrıdan diğeri" anlamında şirkten bahsettiği görülmektedir. El-A'rāf suresinde bu ayetlerde geçen konunun "Allah'tan başka tanrı olmadığı" şeklinde olması da bu noktayı açıklamaktadır. El-A'rāf suresinde anlatılan şekildeki bir *İlāh* inancı, öncesinde de bahsettiğimiz üzere Arapların *İlāh* anlayışından farklıdır. Çünkü Cahiliye Araplarının yerilen tarafı Allah yerine başka tanrı koymaları değil, ona şirk koşmalarıdır. Bu ayetlerde (sonuncu hariç) *İlāh* kelimesinin tekil kullanılıyor olması da "tek İlāh" vurgusuna uygun düşmektedir. Eṭ-Ṭaberī'nin de ele aldığı üzere bu kavimler, müşriklere Allah'ı inkâr edenin sadece kendileri olmadığını, kendilerinden önceki bazı toplumların da benzer davranışlar sergilediğini ve onların hazin sonlarını anlatmaktadır. Ayetlerin bu bağlamı klasik dönem nuzûl sıralamalarında sureyi 34. ila 39. sıralarda tutmuştur.¹⁸⁵ Ancak son dönem batılı araştırmacılarının nuzûl sıralamalarında, sure Mekke döneminin en sonlarında tarihlendirilmiştir.¹⁸⁶ Bu anlamda

¹⁸² Konuyla ilgili benzer ayetler için bkz. 6/el-En'âm:46, 28/Qaşas:71,72.

¹⁸³ 71/Nūḥ:23.

¹⁸⁴ 7/el-A'rāf:70-71.

¹⁸⁵ İbn 'Abbās'ın 'Aṭā' el-Ḥurāsānī yoluyla gelen nuzûl sıralamasında 39. sırada olan sure, Ebū Şāliḥ yoluyla gelende 34. sıradadır. Ma'mer'de sure 38. sırada gözükmektedir. Cābir b. Zeyd'de ise 39.sırada yer almaktadır. Ez-Zerkeşī ise sureyi 38. sıraya koymaktadır. Sıralamaların ayrıntıları için bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.62-103.

¹⁸⁶ Gustav Weil (1808-1889) sureyi nuzûl sürecinde 66. sırada 3. Mekkī dönemin ilk suresi olarak vermektedir. Theodor Nöldeke (1836-1930) 87. sıraya koyarak 3. Mekkī dönemin son surelerinden birisi olarak saymaktadır. 19. Yüzyıl Kur'an kronoloji çalışması yapan araştırmacıların geriye kalanların

tertipler farklılık göstermektedir. Bu ayetlerde geçen ifadelerin ve konunun benzeri Kur'an'da farklı surelerde çeşitli şekillerde tekrar tekrar ele alınmıştır.¹⁸⁷

İlāh kelimesinin tekil olarak geçtiği ayetleri incelediğimiz zaman, çoğunlukla Allah'ın kastedildiği görülmektedir. Ancak aşağıdaki üç ayet bu genellemenin dışında kalmaktadır:

7/el-A'rāf:127	<p>وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ أَنْتَرُ مُوسَى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَبَدَرَكَ وَالْهَتَّكَ قَالَ سَنَقْتِلُ أَبْنَاءَهُمْ وَنَسْتَخِي نِسَاءَهُمْ وَإِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ</p> <p><i>Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: "Seni ve tanrılarını bırakıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarırsınlar diye mi Mûsâ'yı ve kavmini serbest bırakacaksın?" Firavun, "Biz onların oğullarını sürekli öldürüp kızlarını sağ bırakacağız. Elbette biz onları ezecek üstünlükteyiz" dedi.</i></p>
26/Şu'arā':29	<p>قَالَ لَئِن اتَّخَذْتَ إِلَهًا غَيْرِي لَأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ</p> <p><i>Firavun, "Benden başkasını tanrı ediniyorsen, yemin ederim ki seni zindanlarda süründürürüm!" dedi.</i></p>
28/Kāşāş:38	<p>وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرِي فَأَوْقِدْ لِي يَا هَامَانَ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَطَّلِعُ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ</p> <p><i>Firavun, "Ey seçkinler! Sizin için benden başka tanrı tanımıyorum. Ey Hâmân! Haydi benim için tuğla fırını yak, bana bir kule yap. Belki oradan Mûsâ'nın tanrısını görürüm; ama kesinlikle onun bir yalancı olduğunu düşünüyorum" dedi.</i></p>

Yukarıda verdiğimiz üç ayette de Hz. Mûsâ zamanına denk geldiği düşünülen Mısır Firavununun ilâhlık iddiası bulunmaktadır. 7/el-A'rāf:127 konuyla ilgili en erken ayettir. Ayetteki *İlāh* kelimesi çoğul olarak gelmekte ve önceki bölümde de işlediğimiz üzere Allah'tan başka Tanrı edinilenleri kapsamaktadır. Bu bölümde asıl önemli olan kısım, yine Peygamberliğin 5. yılına denk gelen ve tekil olarak kullanılan *İlāh*

hepsinde benzer sıralar görülmektedir. Bu durum 20. yy. da devam etmektedir. Örneğin William Montgomery Watt (1909-2006) surenin büyük oranda geç Mekkî olduğunu söylemektedir. Sıralamaların ayrıntıları için bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.127-196.

¹⁸⁷ 11/Hüd:50, 61, 84.

kelimesidir. Kelimenin aslında yine Allah'a gittiğini söyleyen tefsirler mevcuttur. Örneğin İbn 'Āşūr'un tefsirinde 28/Ķaşaş:38'in açıklamasında geçen ifadelere bakacak olursak; Mısırlılara göre Firavun, *Īlāh* kabul edilen varlıkların bir tezahürüdür.¹⁸⁸ Yani diğer bir ifade ile Firavun *Īlāh* değil, *Īlāh*ın dünya üzerindeki bir otoritesidir. 26/Şu'arā':29'a verilen bir başka mealde "Bana bak! Bu ülkede benim inandığımdan başka *Īlāh* yoktur!" ayetine verilen dipnotta bu konu biraz daha detaylandırılmaktadır:

Lafzan, "Bu ülkede benden başka ilah yoktur" ifadesi geçiyor. Burada da Kur'an dilinin bir inceliği söz konusudur. Bilinmektedir ki firavunlar Mısır'da kendilerini ilah olarak değil, ilahın temsilcileri olarak görmekteydiler. Bu durum Kur'an'ın ifadesiyle "kendini ilah olarak görmek" şeklinde anlatılmaktadır. Nitekim dini önderlik konusunda haddi aşan din adamlarının da "rab edinildiklerini" ifade eden Kur'an'ın bu ifade inceliği dikkate alınmalıdır. Firavun'un karşı çıktığı şey Allah'ın otoritesi değil, Musa'nın peygamberliğidir. Ona göre Mısır'da "ilah/rab" adına konuşabilecek yegane kişi kendisidir. Nitekim ilerleyen ayetlerde Firavun, Musa'nın Mısır'da yönetimi ele geçirecek olmasından, "dini bozmasından" endişe ettiğini ifade etmektedir.¹⁸⁹

Bu ayete yapılan bir başka geç dönem tefsirde benzer bir noktaya dikkat çekilmektedir. Mevcut durumdaki sorun basit bir başka *Īlāha* tapınma meselesinden çok daha ötededir. Sorun Hz. Mûsâ'nın Firavunun yanı sıra ortaya çıkararak, onun üstlendiği Mısır'ın ilâhî yöneticiliği makamını talep etmesidir. Bu anlamda sorun, dînî bir meseleden daha çok siyasî bir mesele olarak görünmektedir ki devam eden ayetlerde Hz. Mûsâ'dan elçiliğini kanıtlayan açık deliller istenmiştir. Bu nokta "Eğer Firavun, Allah'ın var olduğuna ve en büyük *Īlāh* olduğuna inanmamış olsaydı, 'ayet' istemezdi" şeklinde bir cümle ile nihayete erdirilmektedir.¹⁹⁰

28/Ķaşaş:38 için de durum aynı şekildedir. Ayete verilen bir meali buraya alacak olursak; "Sizin benim temsilcisi olduğum ilahtan başka ilahınız yok, anladınız mı?"

¹⁸⁸ İbn 'Āşūr, *et-Tahrîru ve-t-Tenvîru* (Tunus: Dâr el-Tûnusiyye, 1984), c. 20, s.122.

¹⁸⁹ Hasan Elik & Muhammed Coşkun, *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), s.845.

¹⁹⁰ Ebû'l 'Āl'ā Mevdūdî, *Tefhîmu'l Ķurān* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), c.4, ss.20-21.

şeklindedir.¹⁹¹ Bu ayete verilen dipnota yapılan yorumda, Firavunun *İlāh*lık iddiası imkânsız bulunmaktadır. Mısır dinindeki *İlāh* anlayışı ahirete imanı da kapsamakta ve öleceğine, mumyalanacağına inanan bir kimsenin *İlāh*lık taslaması mümkün olmamaktadır.¹⁹² Gerçekten de bakıldığı zaman, Mısır dininde ahireti konu edinen ve her ölen kişinin mezarına diğer dünyada rehberlik etsin diye konulan ölümler kitabında kişi (ister normal insan ister kral olsun) yer altı dünyasındaki zorlu yolculuğunu tamamlayabilirse Tanrı Osiris'in huzuruna yargılanmak üzere çıkar.¹⁹³ Kralların diğer insanlardan tek farkı, onların aynı zamanda ölümlere şefaahatçi olabilmesi ve onların yer altı dünyasından huzura kavuşmalarını sağlayabilecek olmasıdır.¹⁹⁴

Firavunun aslında başka tanrılara tapınıyor olduğunun bir diğer kanıtını da yine bu bölümün ilk ayeti olan 7/el-A'râf:127'de görülmektedir; "Firavun'un kavminden ileri gelenler dediler ki: 'Seni ve tanrılarını bırakıp yeryüzünde bozgunculuk çıkarsınlar diye mi Mûsâ'yı ve kavmini serbest bırakacaksın?'"¹⁹⁵ Buradaki soruya binaen Firavunun hâlihazırda başka tanrılara ibadet eden bir kral olduğu çıkarılabilir. Burada yukarıdaki ayette belirttiğimiz ile yakın anlamda bir iktidar mücadelesi görmekteyiz. Firavunun tek derdi Mûsâ'nın Mısır'da kurulu olan düzeni bozması hususundaki endişesidir. Belirtildiği üzere bu anlayış Cahiliye Dönemi Araplarının anlayışı ile aynıdır.¹⁹⁶ Aynı Firavunun Hz. Mûsâ'nın aslında ne getirdiğini ve ne demek istediğini anlaması gibi, Arap yöneticiler de Hz. Muhammed'in gerçekte ne demek istediğini çok

¹⁹¹ Elik & Coşkun, *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri*, s.893.

¹⁹² Elik & Coşkun, *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri*, s.893, 22 numaralı dipnot.

¹⁹³ Ogden Goelet v.dğr., *The Egyptian Book of Dead The Book of Going Forth by Day* (San Francisco: Cronicle Books, 2015), s.30-B.

¹⁹⁴ Bkz. E.A. Wallis Budge, *The Egyptian Heaven and Hell, The Book of Am-Ṭuat* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & CO. Ltd., 1905), c.1, ss.1-278.

¹⁹⁵ 7/el-A'râf:127.

¹⁹⁶ Mevdūdī, *Tefhîmu'l Kurân*, c.4, ss.183-184.

iyi anlamışlardır. Hatta hem Arap yöneticileri hem de Firavun yüce *İlāh* olarak zaten Allah'ı bilmektedirler. Sorun tamamen hâkimiyeti kaybedecek olma düşüncesidir. Örneğin Firavunun devam eden ayetlerde ve başka surelerde geçen benzer anlatılarda gönderilen işaretleri görse bile inkâr etmesi de aynı Cahiliye Araplarının Kur'an'ı çok iyi anlayıp inkâr etmesi ile benzer görünmektedir. Bu iki ayetten çıkarılabilecek bir sonuç da; Mekke döneminde indirilmeleri ile Hz. Muhammed'in yaşadıkları ile paralel verilen bir destektir diyebiliriz. Surelerin Peygamberliğin 5. yıllarında, müşriklerden şiddetli tepkiler aldıkları zamana denk gelmesi de bu durumu açıklamaktadır.

Peygamberliğin 5. yılına denk gelen birkaç ayeti daha burada inceleyebiliriz:

25/el-Furkân:3	<p>وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلَا يَمْلِكُونَ لِأَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا</p> <p><i>Oysa onlar, Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratamayan, aksine kendileri yaratılmış bulunan, bizzat kendilerine bile bir zarar ya da faydaları dokunmayan, ölüm, hayat ve ölümden sonra yeniden diriliş de ellerinde olmayan (sahte) tanrılar edindiler.</i></p>
25/el-Furkân:42	<p>إِنْ كَادَ لَيُبْذِلُنَا عَنْ آلِهَتِنَا لَوْلَا أَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَا وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ حِينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا</p> <p><i>Oysa onlar, Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratamayan, aksine kendileri yaratılmış bulunan, bizzat kendilerine bile bir zarar ya da faydaları dokunmayan, ölüm, hayat ve ölümden sonra yeniden diriliş de ellerinde olmayan (sahte) tanrılar edindiler.</i></p>

İbn 'Abbās'tan rivayetle üçüncü ayetten itibaren onuncu ayete kadar olan kısmın Mekkeli müşrikler hakkında indiği söylenmiştir.¹⁹⁷ Kırk ikinci ayetin ise “Allah'ın gönderdiği elçi bu mu?” diyen Ebu Cehl hakkında indiği söylenmiştir.¹⁹⁸ Ayetlerin konusu itibariyle Mekkeli müşrikler ve Peygamber arasında hala şiddetli tartışmaların

¹⁹⁷ Et-Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, c.17, ss.401-404; Celâluddîn es-Suyûtî (ö.911/1505), *Lubābu'n-Nuḳūl fî Esbābi'n-Nuzūl* (Kahire: Mektebetu's-Şafā, 2002), s.192; Ebū'l 'Alī b. Aḥmed el-Vāhidî, *Esbābu'n-Nuzūl* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), s.342.

¹⁹⁸ El-Ḳurtubî, *el-Câmi ' li-Aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, c.15, s.416.

sürdüğü görülmektedir. Mekkelilerin tapındıkları *İlāhlar* birden fazla olduğu için kelime çoğul gelmiştir.

Bu dönemde *İlāh* kavramı bağlamında işlenen bazı istisnai konular da mevcuttur:

25/el-Furqān:43	أَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوِيَّةً أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا <i>Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü? Şimdi sen, bu adamı da doğru yola getirmekle yükümlü olabilir misin?</i>
45/el-Cāşiye:23	أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوِيَّةً وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَى بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ <i>Arzularını tanrı yerine koyan, Allah'ın -bilgisine rağmen (sapmayı tercih ettiği için)- kendini saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi bir tasavvur et! Allah'tan sonra onu kim yola getirecek? Düşünmüyor musunuz?</i>

İlāh kelimesi هوية (arzu) kelimesi ile birlikte Kur'an'da sadece bu iki ayette geçmektedir. Kelime, başka meallerde “arzu, hevā, heves, ihtiras, ego, nefis” gibi eş anlamlı kelimeler ile anlatılmıştır. Cahiliye döneminde arzunun tanrılaştırılması bir anlamda şirk unsuru olarak ele alınmıştır. Eṭ-Ṭaberī 25/Furqān:43'te hevā'sını ilāh edinen kimseyi taşta tapan müşrik ile bir tutar.¹⁹⁹ 45/Cāşiye:23'e yaptığı yorumda ise hevā'sını ilāh edinen kimseye “müşriktir” der. Çünkü amelini nefsi isteklerine göre yapmaktadır.²⁰⁰ Hatta İbn 'Abbās'tan verdiği rivayette bu kişi için “kâfirdir” der.²⁰¹ Sa'īd b. Müseyyeb'den rivayetle verdiği bir başka anlam da ise, müşriklerin bir ara 'Uzza putuna tapındıklarını, bu putun beyaz bir taştan ibaret olduğunu ve daha güzel başka bir taş bulduklarında ise hemen ona yöneldiklerini söylemektedir.²⁰² Ayet, kısaca müşriklerin bu istikrarsız tanrı anlayışlarını “arzularına göre hareket etmek” olarak

¹⁹⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.17, s.459.

²⁰⁰ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c. 21, s.92.

²⁰¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.21, s.92.

²⁰² Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c. 21, s.93.

tanımlamaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman *ilāh* kelimesinin geniş anlamda her türlü mabudu kapsadığı gibi aynı zamanda kişinin aşırıya giden bireysel isteklerini de içine aldığı görülmektedir. 45/el-Cāsiye:23'e Muḳātil b. Süleymān'ın getirdiği yoruma bakılacak olursa ayet el-Hāriş b. Ḳays es-Sehmī hakkında indirilmiştir.²⁰³ Hāris b. Kays Kureş kabilesinin bir kolu olan Benī Sehm soyundandır.²⁰⁴ İslam öncesinde Mekke ve Kābe ile ilgili hizmetlerden hâkimlik ve putlara adanan malların korunması görevini yürütmektedir. İslamiyet yayılmaya başladığı zaman şiddetle düşmanlık yapan kabilelerdendir. 'Aş b. Vāil ile birlikte Peygamber ile alay ettiklerinden dolayı el-Furḳān 43'ün haklarında indirildiği söylenmektedir.²⁰⁵ “هوييه” kelimesi bu ayetteki anlatımda arzu edilebilecek her şeyi kapsayarak çoğul bir anlam veriyor görünse de, kelimenin şeklen tekil olması dolayısıyla *ilāh* kelimesi bu iki ayette de tekil olarak kullanılmıştır. El-Furḳān suresi nuzûl de Meryem suresi öncesinde yer aldığı için konumuz olan ayet Habeşistan'a hicretten öncesine, yani Peygamberliğin 5. yılına tarihlendirilebilir. El-Cāsiye suresi ise Ha-mim grubunun diğer sureleri ile birlikte Peygamberliğin 12. yılına tarihlendirilebilir. Her iki ayetin de aynı kişiden bu kadar sene farkla bahsetmesi ise üzerinde durulması gereken bir konudur.

Nuzûl sürecinde devam edegelen ayetlerde *İlāh* kelimesinin çoğul kullanımlarına da yer verilmiştir. Mekkeli müşriklere diğer peygamberlerden daha çok bildikleri Hz. İbrâhîm özelinde 5. yılda bu şekilde bir örnekleme yapılması da *İlāh* olanın aslında hiç değişmediği ve değişmeyeceği üzerine de notlar taşımaktadır:

²⁰³ Muḳātil b. Süleymān (ö.150/767), *Tefsîru Muḳātil b. Süleymān*, tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şeḫāte (Beyrut: Mu'essesetu'l-Tārîhi'l-'Arabî, 2002), s.839. Türkçe tercümesi için bkz. Muḳātil b. Süleymān, *Muhtasar Tefsîr-i Kebîr*, terc. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İşaret Yayınları, 2015), s.1049.

²⁰⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Sehm (Benî Sehm),” *DİA*, c.36, s.324.

²⁰⁵ Küçükaşçı, “Sehm (Benî Sehm),” *DİA*, c.36, s.324.

19/Meryem:46	<p>قَالَ آرَاغِبُ أَنْتَ عَنْ الْهَيْبِ يَا إِبْرَاهِيمَ لَنْ لَمْ تَنْتَهَ لَأَرْجُمَكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا (Babası:) “Ey İbrâhîm! Sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlatırım; şimdi uzun bir süre gözüme görünme!” dedi.</p>
6/el-En‘âm:74	<p>وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَزَرَأَاتْتَجِدُ أَصْنَامًا إِلَهًا إِنِّي أَرَأَيْكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ İbrâhîm, babası Âzer’e, “Putları tanrılar mı sayıyorsun? Doğrusu ben seni de kavmini de apaçık bir sapkınlık içinde görüyorum” demişti.</p>

Meryem suresinin Habeşistan hicreti öncesi indiği ve Habeş kralı Necâşî’ye okunduğu çoğu siyer kitabında yer almaktadır.²⁰⁶ Peygamberliğin 5. yılına tarihlendirilebilecek bu ayetlerde Hz. İbrâhîm’in babası ile arasında geçen *İlâh* konusuna dair konuşması yer almaktadır. 41. ayet ile başlayan kıssada Hz. İbrâhîm’in babasının inandığı *İlâhları* duymayan, görmeyen, hiçbir fayda sağlamayan varlıklar olarak açıklaması bu noktada önemlidir. Ayetlerde bu şekilde bir davranışın kişiyi şeytana yaklaştırdığı da söz konusu edilmiştir.

67/el-En‘âm:74 ise Peygamberliğin 10. yıllarına denk gelen daha geç dönem bir ayettir. Ancak konu itibariyle Hz. İbrâhîm üzerinden o toplumun *İlâh* anlayışını yeniden anlatmaktadır. Eṭ-Ṭaberî ayetle ilgili rivayetleri sıralamadan önce burada ازر ‘yı inceler ve bu kelimenin isim mi sıfat mı olduğu sorusunu sorar. Çoğu kabul görmüş rivayete göre bu Hz. İbrâhîm’in babasının ismidir.²⁰⁷ Mucâhid’den ve es-Suddî’den gelen sonraki rivayetlerde bu ismin Hz. İbrâhîm’in babasına ait olmadığı ve o dönemde *İlâh* olarak kabul edilen bir putun ismi olduğu belirtilmiştir. Çünkü eṭ-Ṭaberî Hz. İbrâhîm’in babasının adının Terah olduğunu söyler.²⁰⁸ Bu da ayeti şöyle okutmaktadır: اَرَزَرَأَاتْتَجِدُ

²⁰⁶ Muḥammed İbn İshâk (ö.150/767), *Sîretu İbn İshâk*, tah. Muḥammed Ḥamidullâh (Konya: Hakka Hizmet Vakfı, 1981), s.196; ‘Abdu’l-Melik İbn Hişâm (ö.218/833) *es-Sîretu’n-Nebeviyye*, tah. Muştafâ es-Sakḳâ (Kahire: Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1981), s.336; Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s.163.

²⁰⁷ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, c.9, ss.342-343.

²⁰⁸ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, c.9, ss.343-346.

اصناما الهة²⁰⁹ Bu şekilde bir anlama Hz. İbrâhîm zamanından kalma bir putun da Kur'an'da ismen geçtiğini gösterir. Hz. İbrâhîm'in putlarla mücadelesi Kur'an'da Hz. Muhammed'in verdiği mücadeleye örnek olarak gösterilmektedir.

Kur'an'da *İlāh* kelimesinin kullanımlarından bir diğeri ise bir isme nispet edilmesidir:

20/Ṭā Hā:88	<p>فَأَخْرَجَ لَهُمْ عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَىٰ فَنَسِيًّا</p> <p><i>Derken onlara böğürebilen bir buzağı heykeli yaptı. (Ona uyanlar) “İşte bu sizin de tanrınız, Mûsâ'nın da tanrısıdır, fakat o bunu unuttu” dediler.</i></p>
40/el-Mu'min:37	<p>أَسْتَبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَىٰ إِلَهِ مُوسَىٰ وَإِنِّي لِأَظُنُّهُ كَاذِبًا وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِّفِرْعَوْنَ سَوْءٌ عَمَلِهِ وَصَدُّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ</p> <p><i>Firavun, “Ey Hâmân!” dedi, “Bana yüksek bir kule inşa et; belki bazı yollara, göklerin yollarına ulaşırım da bu sayede Mûsâ'nın ilâhını görebilirim! Doğrusu onun bir yalancı olduğunu düşünüyorum.” İşte böylece, yaptığı çirkin iş Firavun'a güzel göründü ve doğru yolu bulması engellendi. Firavun'un tuzağı hüsrandan başka bir sonuç doğurmadı.</i></p>

Zamirlere, canlı-cansız çoğu varlığa bu şekilde bir bağ kurulduğu genel anlamda bilinmektedir. Peygamberlerden ise sadece Hz. Mûsâ için اله موسى denilmesi ve ismen bu şekilde bir kullanımla verilmesi önemlidir. Kur'an'da başka hiçbir peygambere bu şekilde bir nispet edilme durumu olmamıştır. Bu kullanım İsrailoğulları ile ilgili olarak iki farklı ayette gelmiştir. Birinci ayet biraz erken dönem iken ikinci ayet biraz daha geç bir döneme rastlamaktadır.

En-Neml suresi 60 ila 64. ayetler arasında ise *İlāh* kelimesinin farklı bir kullanımına rastlanmaktadır. Bu ءاله مع الله şeklinde gördüğümüz kullanımdır:

²⁰⁹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi'u'l-Beyān*, c.9, s.344.

27/en-Neml:60	<p>أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا ؕ أَلَيْهَ مَعِ اللَّهُ بَلٌّ لِّمَنْ هُمْ قَوْمٌ يَعْبُدُونَ</p> <p><i>Peki gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren kim? Biz o suyla, sizin bir tek ağacını bile bitiremeyeceğiniz güzel güzel bahçeler, bağlar yetiştirmekteyiz. Allah'tan başka tanrı mı! Doğrusu onlar yoldan sapmış kimselerdi</i></p>
27/en-Neml:61	<p>أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَّ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا ؕ أَلَيْهَ مَعِ اللَّهُ بَلٌّ أَكْثَرُ هُمْ لَا يَعْلَمُونَ</p> <p><i>Peki yeryüzünü yerleşmeye elverişli kılan, vadilerinden nehirler akıtan, yerde sarsılmaz dağlar yaratan, iki deniz arasına engel koyan kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? Doğrusu onların çoğu gerçeği bilmiyorlar.</i></p>
27/en-Neml:62	<p>أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ ؕ أَلَيْهَ مَعِ اللَّهُ قَلِيلًا مَا تَذَكَّرُونَ</p> <p><i>Peki darda kalan kendisine yalvardığı zaman imdadına yetişen, sıkıntısını gideren ve sizi yeryüzünün yöneticileri yapan kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? Ne kadar da kıt düşünüyorsunuz!</i></p>
27/en-Neml:63	<p>أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلِ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ ؕ أَلَيْهَ مَعِ اللَّهُ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ</p> <p><i>Peki karaların ve denizlerin karanlıkları içinde yol bulmanızı sağlayan kim? Rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci olarak gönderen kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? Allah, onların ortak koştuklarından çok yücedir, münezzehdir.</i></p>
27/en-Neml:64	<p>أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ؕ أَلَيْهَ مَعِ اللَّهُ قُلُّ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ</p> <p><i>Peki ilk baştan yaratan, sonra yaratmayı (durmaksızın) tekrar eden kim? Size hem gökten hem yerden rızık veren kim? Allah'tan başka bir tanrı mı? De ki: “Eğer doğru söylüyorsanız kesin delilinizi getirin bakalım!”</i></p>

Art arda geldiği beş ayette de öncesinde gelen kavimlerden örnekle müşriklere “Allah ile başka bir tanrı mı?” sorusu yöneltilmiştir. Ayetlerde الله مع ءاله kısmına meal verilirken *Allah'tan başka bir tanrı mı?* denmesi de anlam açısından sorun teşkil etmektedir. Farklı meallerde مع harf-i cerr'ine verilen anlam “birlikte, beraber” iken tezimizin genelinde kullandığımız mealde farklı olması dikkat çekicidir. Kelime beş ayette de tekil olarak gelmiştir. Ayetlerin konusu itibarıyla Habeşistan'a hicretten sonraki bir döneme ait oldukları görülmektedir. *İlāh* kelimesi bu şekilde Kur'an'da

sadece bu beş ayette gelmiştir. Konuyla ilgili diğer ayetlerde böyle bir kullanım görülmemektedir.

Kur'an'da *İlāh* kavramı özelinde gördüğümüz bir başka kullanım ise *اله واحد* şeklinde gelmektedir:

6/el-En'ām:19	<p>قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهَادَةً قُلْ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَأُوحِيَ إِلَيَّ هَذَا الْقُرْآنُ لِأُنذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ أَنتُمْ لَتَسْتَهْدُونَ أَنَّ مَعَ اللَّهِ إِلَهَةً أُخْرَى قُلْ لَا أَشْهَدُ قُلْ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ وَإِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ</p> <p><i>De ki: “Hangi şahidin şahitliği daha güvenilirirdir?” De ki: “Benimle sizin aranızda Allah şahittir. Bu Kur'an bana, hem sizi hem de ulaştığı herkesi onunla uyarmam için vahiy edildi. Yoksa siz Allah ile beraber başka tanrılar olduğuna şahitlik mi ediyorsunuz?” De ki: “Ben buna şahitlik etmem.” De ki: O, ancak bir tek Allah'tır; ben sizin ortak koştuğunuz şeylerden kesinlikle uzağım.”</i></p>
---------------	---

El-En'ām suresi Peygamberliğin son yıllarına denk gelen bir suredir. Er-Rāzī'nin tefsirinde İbn 'Abbās'dan nakil ile ayetin iniş sebebi olarak, Mekke'li müşriklerin Peygambere “Allah senden başka gönderecek birisini bulamadı mı?” sorusunu yönelmelerini gösterir. Mekke'li müşrikler aynı zamanda bunu ne Yahudilerden ne de Hıristiyanlardan duyduklarını belirtirler.²¹⁰ Eṭ-Ṭaberī ve es-Suyūṭī'de İbn 'Abbās'tan rivayetle müşriklerin Peygambere “Allah ile birlikte başka Tanrı bilmez misin?” diye sordukları belirtilir. Peygamberin cevabı ise “Allah'tan başka ilah yoktur” şeklinde olmuştur. Bu ayetin de bunun üzerine indirilmiş olduğu kaynaklarda yer almaktadır.²¹¹ Ayette müşriklerin *İlāh* olarak kabul ettikleri için, her zaman ki gibi çoğul kalıbın kullanıldığı görülmektedir.

²¹⁰ Er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb* (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1981), c.12, s.185.

²¹¹ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi 'u'l-Beyān*, c.9, s.185; es-Suyūṭī, *Lubābu'n-Nukūl fī Esbābi'n-Nuzūl*, s.113.

İlāh kavramı Kur'an'da nuzûl sürecinde farklı olaylara bağlı olarak farklı kalıplarda gelmeye devam etmiştir. Bu kalıplardan bir diğerini 37/eş-Şāffāt:4'te görebiliriz:

37/eş-Şāffāt:4	إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ kuşkusuz tanrınız bir tekdir...
----------------	---

Muḳātil b. Suleymān bu ayette müşriklerin “Muhammed bütün ilāhları tek bir ilāh yapıyor’ şeklindeki itirazlarına yer verir. Allah da (önceki ayetten bahisle) sözü geçen bütün meleklerle yemin ettikten sonra bu ayeti buyurur.”²¹² Ayetin bu bölümün ilk ayeti olan 38/Şād:5 ile olan benzerliği dikkat çekmektedir. Bu benzerliğinden dolayı ayeti 5. ile boykotun başladığı 7. yıllar arasına yerleştirmek mümkün olabilir. *İlāh* kelimesinin nuzul sürecinde واحد kelimesi ile birlikte kullanıldığı ilk ayettir.

Medine döneminde de devam etmekle birlikte Kur'an'da toplamda 14 yerde bu şekilde geçmektedir. Müşriklerin muhatap alındığı altı ayette إله واحد kalıbı içindeki kullanımı nuzûl sürecindeki yerine göre ilerleyen ayetlerde işlenecektir. Bunun dışında واحد إله şeklinde bir kalıpta daha gelmektedir. Bu kalıpla Mekke döneminin sonlarından başlamak üzere Medine döneminde de devam ederek, eş-Şāffāt 4 de dâhil olmak üzere sekiz ayette geçmektedir. Bunlardan eş-Şāffāt 4 ve İbrāhīm 52 dışında diğer altısı²¹³ Yahudiler ve Hıristiyanlar bağlamında gelmektedir. إله واحد kalıbı müşrikleri muhatap alırken إله واحد kullanımının Ehl-i Kitāb'a özellikle de Hıristiyanlara yönelmiş olması dikkate değerdir.

Ayetlerin nuzûl süreçlerini siyer kaynakları ile birlikte ele aldığımızda *ilāh* kelimesinin müşrikler bağlamında kullanımının Boykot yıllarından önce belli bir süre

²¹² Muḳātil b. Suleymān, *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*, s.601.

²¹³ 16/en-Nahl:51; 29/el-'Ankebūt:46; 2/el-Baḳara:133; 4/en-Nisā':171, 5/el-Mā'ide:73, 9/et-Tevbe:31.

daha devam ettiği görülmektedir. 40/el-Mu'min:65 bu noktada örnek olarak verilebilecek bir ayettir:

40/el-Mu'min:65	<p>هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ</p> <p><i>O diridir, O'ndan başka tanrı yoktur. Şu halde içten bir dindarlık ve bağlılıkla O'na dua edin. Hamd, âlemlerin rabbi olan Allah'a mahsustur.</i></p>
-----------------	--

Bu ayet ve kendinden sonra gelen “De ki: ‘Rabbimden bana açık kanıtlar gelince, sizin Allah’ın dışında dua ettiğiniz şeylere tapmam bana yasaklanmış oldu ve kendimi âlemlerin rabbine teslim etmem emredildi.” ayeti yine boykot öncesi zamana aittir. El-Velîd b. Muğîra’nın ikna çabalarını içeren bir ayettir. Es-Suyûfî, el-Velîd b. Muğîra ve Şeybe ibn Rebâa’nın “Muhammed, söylediğinden vazgeç ve babalarının atalarının dinine dön” dediğini iletir.²¹⁴ Bu ayette de görüldüğü üzere müşriklerin ikna çabalarına karşı Peygamberin genel olarak “Allah’tan başka İlâh yoktur.” şeklindeki cevabı dikkate değerdir. Bu gibi benzer ayetlerde müşrikler çoğul olan tanrılara çağırırken, her daim *İlâh*ın tekliğinin vurgulanması önemli bir nokta olmaktadır. Şimdiye kadar gördüğümüz diğer ayetlerde de sıklıkla vurgu yapılan bir şahıs olarak el-Velîd b. Muğîra’nın *İlâh*ın tekliği meselesinde Peygambere en çok karşı çıkanlardan birisi olduğu görülmektedir.

İlâh kelimesinin içerisinde tekil olarak kullanıldığı bir başka kalıp aşağıdaki ayetlerde geçmekte olan *الهكّم اله واحد* kullanımınıdır:

41/Fuṣṣilet:6	<p>قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوا ۗ وَإِنَّ لِلْمُتَشْرِكِينَ</p> <p><i>De ki: “Ben de sadece sizin gibi bir beşerim; bana tanrınızın tek tanrı olduğu vahiy edilmiştir, doğruca O'na yönelin, O'ndan bağışlanma dileyin.</i></p> <p><i>Allah'a ortak koşanların vay haline!”</i></p>
---------------	--

²¹⁴ Es-Suyûfî, *Lubābu'n-Nuḳūl fî Esbābi'n-Nuzūl*, s.225.

18/el-Kehf:110	<p>قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَمَن كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا</p> <p><i>De ki: “Ben, yalnızca sizin gibi bir insanım. Şu var ki bana, ilâhınızın, sadece bir ilâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim rabbine kavuşmayı bekliyorsa dünya ve âhirete yararlı iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.”</i></p>
16/en-Nahl:22	<p>إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ قَالِذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فُلُوبُهُمْ مُّكْرَرَةٌ وَهُمْ مُّسْتَكْبِرُونَ</p> <p><i>Sizin tanrınız bir tek tanrıdır. Âhirete inanmayanlara gelince, işte onların kalpleri inkârcıdır; onlar ululuk taslayan küstahlardır.</i></p>
21/el-Enbiyâ':108	<p>قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُّسْلِمُونَ</p> <p><i>De ki: “Bana ilâhınız bir tek ilâhtır diye vahiy ediliyor; siz hâlâ teslim olmayacak mısınız?”</i></p>
2/el-Bakara:163	<p>وَإِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ</p> <p><i>Tanrınız bir tek Tanrı’dır; O’ndan başka tanrı yoktur; O rahmândır, rahîmdir.</i></p>
22/el-Hacc:34	<p>وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةٍ الْأَنْعَامِ فَالْهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ</p> <p><i>Biz her ümmete kurban kesmeyi meşrû kıldık ki kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine Allah’ın adını ansınlar. Sonuç itibariyle hepinizin mâbudu tek bir tanrıdır. Şu halde yalnız O’na teslimiyet gösterin. Sen de Allah’ın buyruklarına içtenlikle teslimiyet gösteren kimseleri müjdele!</i></p>

Kalıp anlam olarak “ilâhınız bir tek ilâhtır” demektir. Kur’an’da sadece altı yerde bu şekilde geçer. Geçtiği yerlerin dört tanesi Mekkî surelerde, iki tanesi de Medenî bir surede yer almaktadır. Mekke döneminde olanların hepsinde muhatap Mekke müşrikleridir. Medenî dönemde ise tüm ümmetleri içine alan bir anlatım ile hem Müslümanlara hem de müşriklere seslenilmektedir. *İlâh* kelimesi bu kalıp ile daha çok Mekkî dönemin son surelerinde yer almaktadır.

Eṭ-Ṭaberî’nin 18/el-Kehf:110’a yaptığı yorumda Mucâhid’den rivayetle, adamın birisi Peygambere “ben sadakayı veririm, akrabayı gözetirim ve bunu Allah için

yaparım. Benim bu işte adım anıldığı zaman sevinirim, hoşuma gider.” der.²¹⁵ Bu anlamda burada muhatap, bir bakıma ibadetini Allah rızası dışında gösteriş için yapan Müslümanlardır. Müslüman böylece önceki ayetlerde de işlediğimiz üzere aynı müşrikler gibi hevā ve hevesini *İlāh* yapmış olmaktadır. Eṭ-Ṭaberī’ye göre ise burada muhatap Müslümanlar değil başka *İlāh*lara tapan müşriklerdir.²¹⁶ Ayetlerdeki anlama bakıldığında *İlāh*ın tek olduğunun vurgulanması da bu yüzdendir.

Eṭ-Ṭaberī, el-Bakara 163. ayete yaptığı yorumda *الهكم اله واحد* kullanımını detaylı bir şekilde açıklar. Örneğin; “şu insanlar içinde tektir” denen “kavmi için de tek ve eşi benzeri olmayan” anlamına gelmektedir. Allah da eşi ve benzeri bulunmayandır. Bu söz öbeği O’ndan başka ilah, O’ndan başka rab yok anlamına gelmektedir.²¹⁷

Kur’an’da *İlāh* kavramının tüm *İlāhları* kapsayan çerçevesine bakıldığı zaman Mekkeli müşrikleri kendilerini risālet sürecinde Yahudiler ve özellikle de Hıristiyanlar ile bir tuttuğu görülmektedir. 43/ez-Zuḥruf:58 bu bağlamda dikkat çeken ayetlerden birisidir:

43/ez-Zuḥruf:58	<p>وَقَالُوا ءَالِهَتُنَا خَيْرٌ أَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ إِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ</p> <p>“Bizim tanrularımız mı iyi yoksa o mu?” diyorlar. Bu karşılaştırmayı sırf sana karşı çıkmış olmak için yapıyorlar. Onlar gerçekten inatçı bir muhalefet!</p>
-----------------	---

Konu ve muhatap olarak müşriklerin ele alındığı ayet, kendinden hemen önce gelen 43/ez-Zuḥruf:57 ile bütünlük arz etmektedir: “Meryem’in oğlu misal olarak zikredilince senin kavmin bundan dolayı hemen yaygarayı basıyorlar.” Eṭ-Ṭaberī bu noktada 58. ayete verdiği yorumda, metinde geçen *هو* zamirinin bazıları tarafından “Hz.

²¹⁵ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.15, s.441.

²¹⁶ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.15, s.439.

²¹⁷ Eṭ-Ṭaberī, *Cāmi ‘u’l-Beyān*, c.2, s.745.

Muhammed” bazıları tarafından ise “Hz. İsa” olarak anlaşıldığını belirtmektedir.²¹⁸ İbn İshâk’tan rivayetle, Peygamber bir gün el-Velîd b. Muğîra ile birlikte oturmaktadır. Sonradan yanlarına Nadr ibn Hâris gelir. Peygamber onlara İslam’ı anlatmaya başlar ve sonunda el-Enbiyâ’ suresi 98.ayeti okur. Onlara “siz ve Allah’tan başka tapındığınız tanrılar cehennem yakıtısınız.” der. Sonrasında onların kızdığını görüp bir sonraki ayetle devam ederek müşriklerin tapındıkları putları kastederek: “Onlar tanrı olsalardı cehenneme gitmezlerdi.” demiştir.²¹⁹

Bunun üzerine ‘Abdullâh b. Züba’râ Peygambere “Her kim Allah’tan başkasına tapırsa cehennemde midir? Biz meleklerle, Yahudiler Uzeyr’e Hıristiyanlar da Meryem oğlu İsa Mesih’e tapıyorlar. Hepsinin durumu aynı mıdır?” diye sorar. Peygamber cevap olarak “Allah’tan başkasını seven herkes aynıdır” der. Eṭ-Ṭaberî bunun üzerine el-Enbiyâ’ 101’in nâzil olduğunu söyler.²²⁰ Bu ayet ile Hz. İsa ve Hz. Uzeyr kendisine tapınıldığından dolayı cehenneme girecekler arasından çıkartılıp, kendisi istemediği halde kendisine tapınanlar arasına konur. Böylece diğerleri gibi cehennem azabı görmeyeceklerdir. Ez-Zuḥruf 58’de de eṭ-Ṭaberî benzer ancak daha özet bir şekilde bu hikâyeye yer verir.²²¹ El-Enbiyâ’ Suresi nuzûl sürecinde ez-Zuḥruf’dan daha sonra inmiştir. Belli ki bu iki ayet yakın zamanlıdır.

Müşriklerin kendi tapındıkları *İlâhları* Hıristiyanların ve Yahudilerin tapındıkları ile bir tutması dikkate değer bir husustur. Bu belki de Kur’an’da *Ehl-i Kitâb* şeklinde kullanımın ve müşriklerden bazı yönleriyle ayrılmasının daha çok Medenî dönemde olmasından kaynaklanan bir sonuç olabilir. Kur’an’da *Ehl-i Kitâb* şeklindeki ilk kullanım geç dönem Mekkî bir ayet olan 29/el-‘Ankebût:46 da geçmektedir. Bu ayet

²¹⁸ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.20, s.627.

²¹⁹ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.16, ss.417-418.

²²⁰ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.16, s.418; er-Râzî, *Mefâtiḥul-Ġayb*, c.27 s.222.

²²¹ Eṭ-Ṭaberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, c.20, ss.626-628.

müşriklerin *İlāh* kavramını kullanırken aslında kendilerini İslam'a pek uzak bir din olarak görmediklerini ve zor olanın sadece Allah'ı tek *İlāh* olarak kabul etmek olduğunu gösterebilir. Müşrikler tapınma anlamında kendilerini Yahudiler ve Hıristiyanlar ile bir tutmuş olabilirler. Surenin diğer Ha-mim ile başlayan sureler gibi Mekke döneminin sonlarında indirildiği düşünüldüğünde bu iddia anlaşılır olmaktadır. Benzer konuyu işleyen ez-Zuḥruf 58 ve el-Enbiyā' 99. ayetlerin her ikisinde de *İlāh* kelimesi çoğul gelmiştir. Bu iki ayetin *İlāh* kelimesinin çoğul olarak kullanıldığı diğer ayetler gibi, hâlihazırda Allah'tan başka tapınılan şeyleri nitelediği görülmektedir.

Kavramın çoğul olarak geçtiği bir başka ayet ise 21/el-Enbiyā':21'dir:

21/el-Enbiyā':21	<p style="text-align: center;">أَمْ اتَّخَذُوا إِلَهًا مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِئُونَ</p> <p style="text-align: center;"><i>Yoksa onlar, yeryüzünden birtakım tanrılar edindiler de ölüleri bunlar mı diriltecek?</i></p>
------------------	---

Er-Rāzī من الارض “yerden” ifadesi için, “aynı Mekkeli Medineli birisini kastetmek gibidir” der. Bu putların yeryüzünde tapınılan putlar olduğunu söyler. Çünkü ona göre *İlāh*lar yersel ve göksel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.²²² Er-Rāzī bu açıklaması ile müşriklerin inançlarındaki bir farklılığı belirtiyor olabilir. Bu da giriş bölümünde de belirttiğimiz üzere Cahiliye döneminde yaşamış olan bir insan için *İlāh*ının bir taşın veya ağaç parçasının çok ötesinde olduğunu gösterir niteliktedir. Buradan yola çıkarak yerdeki *İlāh*ların gökteki *İlāh*ların veya *İlāh*ın bir izdüşümü olabileceği gibi ilginç bir iddiaya kapı aralanabilir. Hâlihazırda tek yüce Allah'a inanan müşrikler için putların “Allah'ın kızları” olarak kabul edilmesi de bu çerçeveden daha anlaşılır olabilir.²²³

²²² Er-Rāzī, *Mefātīḥul-Ġayb*, c.22 s.150.

²²³ Ez-Zuḥruf 43:16, eş-Şāffāt 37:153.

Mekke döneminin, içerisinde *İlāh* kelimesinin geçtiği son ayeti ise 52/eṭ-Ṭūr:43'tür:

52/eṭ-Ṭūr:43	<p>أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ غَيْرُ اللَّهِ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ</p> <p><i>Yoksa onların Allah'tan başka bir tanrıları mı var? Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir.</i></p>
--------------	---

Geçtiği ilk ayette olduğu gibi son ayette de tekil şekildedir. Ayet büyük ihtimalle Mekke döneminin sonlarında, müşriklerin Peygamberi öldürme planları yaptığı zamana denk gelmektedir. Eṭ-Ṭūr 30-31'in İbn Hişām'da İbn İshāk'tan rivayetle geçtiği üzere müşriklerin Peygamberin hicretini engellemek amacına binaen inmiş olduğunu bilmekteyiz.²²⁴ Sure bütünlüğü içerisinde bakıldığında ise 29. ve 49. ayetler arasının aynı tarihlerde inmiş olabilmesi muhtemeldir.²²⁵ Böylece eṭ-Ṭūr 43 Mekke döneminin son ayeti olarak belirlenmiş olmaktadır.²²⁶

²²⁴ İbn Hişām, *es-Sīretu'n-Nebeviyye*, c.1, s.484. Aynı ifadeler için bkz. es-Suyūtī, *Lubābu'n-Nuḳūl*, s.246. Ayrıca Ṭūr 30-31 ayetlerinin detaylı izahı için bkz. Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, ss.207-208.

²²⁵ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, s.208.

²²⁶ Nöldeke gibi bazı batılı araştırmacılar eṭ-Ṭūr suresini en erken dönem Mekkī olarak kaydetmektedir. Esas aldığımız İbn 'Abbās'dan gelen sıralamada ise son dönem Mekkī surelerden sayılmıştır. Yukarıdaki bahis konusu ettiğimiz nokta, esas aldığımız nuzül sıralamasında geçerli olurken Nöldeke gibi yazarlara göre ters düşmektedir.

3. Medenî Dönem

Medenî dönem surelerde *İlāh* kavramı veya diğer bir ifade ile *e-le-he* kökü, Mekkî dönem surelerde olduğu kadar sık kullanılmamıştır. *İlāh* kavramı Medenî dönemde toplamda 10 surede ve 22 ayette 30 kere geçer.²²⁷ Bunun sebebini önceki bölümde işlediğimiz üzere Medenî dönemde Allah'ın birliği konusunda Ehl-i Kitâb'ın müşriklere nazaran İslam'a daha yakın bir anlayışa sahip olmaları gösterilebilir. Medenî dönem ayetlerde daha genel bir tevhit anlayışının çiziliyor olması da bu düşünceyi bir bakıma destekliyor gözükmektedir.

Medenî dönem ayetler incelendiğinde Mekke döneminde büyük ölçüde müşrikler olan muhatabın Ehl-i Kitâb şeklinde değiştiğini görmekteyiz. Arada Mekke müşriklerine atıf olan birkaç ayet bulunmuş olsa bile bu, genel çerçeveyi değiştirmemektedir. Mekke'nin fethini konu edinen ayetler müşriklere olan bu atıflara örnek olarak verilebilir. Ehl-i Kitâb içerisinde ise daha çok Hıristiyanlara Hz. İsa ve Hz. Meryem'i *ilāh* kabul etmelerine yönelik ikazlara yer verilmiştir.

Medenî dönemin ayırt edici bir diğer özelliği ise *İlāh* olan Allah'ın özelliklerinin sıralandığı ayetlere yer verilmesidir. Belki de bu sebepten ötürü *e-le-he* kökü Medenî dönemde hiç çoğul olarak gelmemiş, ikil olarak kullanıldığı iki yer dışında ayetlerin hepsinde tekil olarak kullanılmıştır. Kelime Medenî dönemde yoğunlukla لا اله الا هو kalıbı içerisinde gelmektedir. Ayrıca bu bölümde İbn 'Abbās'ın nuzûl sıralamasında Mekkî olarak gösterilen en-Nahl ve el-'Ankebût surelerinin konuyla ilgili toplamda iki ayeti anlam bakımından uygunluğundan dolayı Medenî ayetler olarak işlenmiştir.

²²⁷ 'Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, ss.49-51.

Bunlardan ilki sure nuzûl tertiplerinin genelinde ya Mekke döneminin son suresi ya da sondan bir önceki suresi olarak yer alan 29/el-‘Ankebût:46’dır:

29/el-‘Ankebût:46	<p>وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَالْهَذَا وَالْهَذَا وَاجِدْ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ</p> <p><i>İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehl-i kitap’la mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: “Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınız da birdir. Biz O’na teslim olmuşuzdur.”.</i></p>
-------------------	---

El-‘Ankebût suresinde Ehl-i Kitâb ile ilgili meseleler yer almaktadır. Konumuzu ilgilendiren ayette yine Ehl-i Kitâb ile alakalı ve onların *ilâh* anlayışı ile Müslümanların *İlâh* anlayışını karşılaştıran bilgiler bulunmaktadır. Medenî dönem ayetlerde görüldüğü üzere bu ayetteki *İlâh* kelimesi de tekil olarak gelmiştir. Bu ayet Mekke döneminden Medine dönemine bir geçiş ayeti olarak konumlandırılabilir. Mekkî dönemde hiçbir ayette Ehl-i Kitâb ile ilgili bir *İlâh* kullanımı olmadığı için bu ayetin Medenî dönemde yer almış olması imkânsız değildir. Ayrıca batılı araştırmacıların hazırladıkları bazı nuzûl tertiplerinde bu ayetin hatta surenin bile Medenî olabileceği yönünde bilgiler vardır.²²⁸ Ayette vurgulanan konu bu zamana kadar anlatılan *İlâh* anlayışının Ehl-i Kitâb ile aynı olduğu yönündedir. Kısaca, Medenî dönemde, Mekkî dönemde olduğundan farklı bir şekilde *İlâh* konusunun işlendiği görülmektedir.

İlâh kavramı Medenî döneminde de belli bazı kalıplar içerisinde gelmektedir. Bunlardan ilki ve en yoğun görüleni لا اله الا هو kalıbıdır. Kalıbın bu dönemde geçtiği ilk ayet 2/el-Bakara:163’dür:

²²⁸ Son dönem batılı Kur’an araştırmacılarından Hubert Grimme, Richard Bell, W. Montgomery Watt’ın nuzûl tertipleri için bkz. Gözeler, *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, s.158, 174, 190. Ayrıntılı bilgi için bkz. Richard Bell, *The Qur’ân: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs* (Edinburgh: T.& T. Clark, 1939), c.2, s.383.

2/el-Bakara:163	وَالْهُكْمُ لِلَّهِ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ Tanrınız bir tek Tanrı'dır; O'ndan başka tanrı yoktur; O rahmândır, rahîmdir.
-----------------	---

Bu ayet haricinde *İlāh* kavramı bu kalıp üzerinden 13 farklı yerde geçmektedir.²²⁹ Muhatap kitlesi Müslümanlar, Ehl-i Kitâb ve zaman zaman da müşrikler çevresinde değişmektedir.

İlāh kavramının Kur'an'da tekil ve çoğul kullanımlarının yanında tesniye olarak kullanıldığı sadece iki ayet vardır. Aşağıda metinleri verdiğimiz ayetler haricinde bu şekilde başka bir kullanım bulunmamaktadır:

16/en-Nahl:51	وَقَالَ اللَّهُ لَا تَتَّخِذُوا إِلَهَيْنِ اثْنَيْنِ إِنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ فَإِيَّايَ فَارْهَبُونَ Allah buyurdu ki: "İki tanrı edinmeyin, Tanrı bir tektir. Şu halde yalnız benden korkun."
5/el-Mâ'ide:116	وَإِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَأَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي وَأُمِّيَ إِلَهَيْنِ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالِ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقِّ أَنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُ تَعَلَّمَ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ إِنَّكَ أَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ Allah "Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi 'Allah'ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin' dedin?" buyurduğu zaman o şu cevabı verir: "Hâşâ! Seni tenzih ederim. Hakkım olmayan şeyi söylemek bana yakışmaz. Hem ben söyleseydim şüphesiz sen onu bilirdin. Sen benim içimdekini bilirsin, ama ben senin zâtında olanı bilmem. Gizlileri tam olarak bilen yalnız sensin."

En-Nahl suresi, esas olarak aldığımız İbn 'Abbās'a ait nuzûl sıralaması da dâhil olmak üzere çoğu sıralamada son dönem Mekkî olarak geçmektedir. Ancak Kâtâde'nin sadece Medenî dönemde nâzil olan sureleri zikrettiği tertibinde en-Nahl suresi de yer almaktadır. Batılı bazı araştırmacılar da surenin genelinin Medenî olduğunu

²²⁹ 2/el-Bakara:255, 3/Ālu 'İmrân:2,6,18, 4/en-Nisâ':87, 47/Muhammed:19, 13/er-Ra'd:30, 59/el-Ĥaşr:22-23, 5/el-Mâ'ide:73, 9/et-Tevbe:31, 129.

belirtmişlerdir.²³⁰ Bu açıdan en-Naḥl suresindeki ikil kullanımı Ehl-i Kitâb ile ilgili konuların işlendiği Medenî döneme almak yanlış gözükmemektedir.

El-Mā'ide suresindeki ikil kullanım görüldüğü üzere Hıristiyanlara bir uyarı niteliğindedir. Hz. İsa'yı ve Hz. Meryem'i Allah'tan başka iki *İlāh* olarak görmek Mekke müşriklerinin Allah'a şirk koşması ile bir tutulmuştur. Hatırlanırsa Mekke döneminde işlenen ayetlerde de müşriklerin kendilerini *İlāh* anlayışları bakımından Ehl-i Kitâb'a, özellikle de Hıristiyanlara benzettiğini incelemiştik. Bu ayetler de ise Hıristiyanların müşrikler ile bir tutularak yerilmesi her iki anlayışın da Kur'an tarafından doğru kabul edilmediğini göstermektedir.

²³⁰ Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, s.173. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bell, *The Qur'an: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*, c.1, ss.248-249.

SONUÇ

Tezimiz *Rabb* ve *İlāh* kavramlarının Kur'an semantiği içerisindeki yerini belirlemeye, kavramların geçtiği ayetlerin sîre bağlamında okunmasına ve indirildiği dönemdeki muhataplarına ne anlam ifade ettiğine yönelik tespitler üzerine kurulmuştur. Araştırma öncesinde sorduğumuz sorulara yanıtlar aranmış, konuyla ilgili eserlere başvurulmuş, kavramları içeren ayetlerin her birisi nuzûl asrına yerleştirilerek tarihsel açıdan okunmaya çalışılmıştır. Bu çabanın sonucunda bazı tespitlere ulaşılmış, muğlak bazı noktalar netleştirilmiş ve yeni sorulara kapı aralanarak bu alan ile ilgilenen araştırmacıların konuyu hem daha ileriye taşıyabilmesi hem de konuya alternatifler üretmesi için bir perspektif sunulmuştur.

Elde edilen sonuçlar ışığında, Arap toplumunun, Hz. Peygamber vahiy almadan veya risâlet kendisine verilmeden önce, siyer kitaplarında Cahiliye Çağı olarak adlandırılan zaman diliminde de tek tanrı anlayışına sahip oldukları anlaşılmıştır. Her ne kadar birden fazla tanrıları var gibi görünse de, Arapların tanrı anlayışlarının “tek tanrı” üzerinden şekillendiği görülmüştür. Araplar, Kur'an'ın da ifade ettiği üzere, Allah'ı biliyorlar, O'nun yüce *İlāh* olduğunu kabul ediyorlar ve O'ndan başkasına *Rabb* demeye yanaşmıyorlardı. Var olduğunu kabul ettikleri hiçbir putu veya doğa gücünü Allah ile bir tutmuyorlardı. Ancak bu onların tamamen düzgün bir hayat sürdürdüklerini veya doğru ahlaki yargılara sahip olduklarını gösterir bir detay değildir. Allah'ı ulaşılmaz görüp, O'nu en üstte tutarak diğerlerini ona vasıta kılan Arap toplumu için putperestlik Kur'an'da kınandıkları yönlerden sadece bir tanesidir.

Arapların İslamiyet'ten önce de *Rabb* ve *İlāh* kavramlarını normal hayatlarında hâlihazırda kullandıkları ve bunlar ile ne kastettikleri Kur'an'da çoğu ayette geçmektedir. Kelimelerin kökenlerinin Araplardan daha önceye gittiği ve Sami geleneğinin neredeyse tamamının, “el” kelimesini tanrı anlamını karşılayacak şekilde kullandıkları çalışmamızda belirtilmiştir. Aynı kelimenin benzer toplumlarda aynı şeyi

betimlerken kullanılması ya insanlığın birbirine benzer şekillerde kültür hafızası geliştirdiğini ya da birbirlerinden sık sık etkilendiklerini gösterir niteliktedir.

Rabb ve *İlāh* kavramlarının nuzûl sürecindeki yerleri, hangi dönemde hangi yoğunlukla geldikleri, dönemsel olarak geçiş sıklıkları ve muhatap kitlelerinin kimlerden oluştuğu çalışmamızda detaylı bir şekilde işlenmiştir. Mekke döneminin “Gizli Davet Dönemi” olarak adlandırabileceğimiz ilk dört senesinde *İlāh* kavramının sadece iki ayette geldiği, *Rabb* kavramının bu dönemde bu boşluğu doldurduğu tespit edilmiştir. *Rabb*, *İlāh* kavramına göre her iki dönemde de daha fazla kullanılmıştır. Her iki kavram da Mekke döneminde genel olarak müşrikleri, Medine döneminde ise Müslüman cemaati, Yahudileri ve Hıristiyanları muhatap alarak gelmiştir. *İlāh* kavramı Mekke döneminde tekil ve çoğul olarak gelirken, ikil kullanımı sadece Medine döneminde görülmüştür. *Rabb* kavramının ise ikil kullanımı Kur’an’da görülmemekle birlikte Medine döneminde inen birkaç ayet haricinde genel olarak tekil olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Ancak nicelik olarak bakıldığında her iki kavramın da Kur’an’da en çok Mekke döneminde kullanıldığı görülmektedir.

Tezimizin ilk bölümü *Rabb* kavramı üzerinedir. *Rabb* kelimesi sözlüklerde ve Kur’an’da farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmıştır. *Rabb* kavramı Kur’an’da dört farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan en sık kullanılan “ilāh, mâbud” anlamı hem Mekke döneminde hem de Medine döneminde görülmektedir. Mekke döneminde bu anlamı dışında “Sahip, İdareci, Yönetici, Kral” anlamında da kullanılmaktadır. Medine döneminde ise “Din Adamları, Rabbe Adanan Kişiler, Rabbe kulluk edenler” ve “Üvey Kızlar” anlamlarına gelecek şekilde ayetlerde yer almıştır. *Rabb* kavramı bu farklı anlamları ile birlikte *ilāh* kavramına göre tanrı anlayışı ve inancı bağlamında daha kuşatıcı bir çerçeve çizmektedir.

Tezimizin ikinci bölümünü oluşturan *İlāh* kavramı sözlüklerde geçtiği şekliyle sadece “mâbud” anlamına sahiptir. Kur’an’da da farklı bir anlama gelecek şekilde

kullanılmamıştır. Bu sebepten ötürü, bu bölüm anlam farklılığı üzerinden değil, benzer kalıplar, kelimenin kazandığı tekil, çoğul veya ikil haller ve nuzûl sürecindeki konular bağlamında sınıflandırılmış, bölüm kendi içerisinde özel bir tasnife tabi tutulmuştur. Alt başlıklar olarak “Peygamberliğin 1. ve 4. Yılları Arasında İlâh Kavramı (Gizli Davet Dönemi)” ve “Peygamberliğin 5. ve 13. Yılları Arasında İlâh Kavramı (Açık Davet Dönemi)” şeklinde belirlenerek, bölümlerde üzerinde durulan veya ileri sürülen iddiaların hepsi kaynaklar ile desteklenmiştir.

Çalışmamız klasik sözlüklerden, ‘*Ulūmu’l-Ḳur’ān* kaynaklarından, tefsirlerden veya güncel eserlerden elde ettiğimiz veriler ışığında yaptığımız çıkarımlarımdan oluşmaktadır. Tezimizin başlangıcında sorduğumuz soruların hepsinin yanıtını bulduğumuzu söyleyebiliriz. Ancak önceden sınırlarını belirlediğimiz şekliyle tezimizin konusunun daha da genişletilebileceğini, ayetlerin, özellikle de şu ana kadar tanımladığımız içerikte ele alınmamış olan *İlāh* kavramının *Allah* ismi ile birlikte daha detaylı çalışılması gerektiğini, tezimizde sadece belli kısımlarına değindiğimiz ilginç noktaların derinlemesine tartışılabileceğini de belirtmek istiyoruz. Cahiliye Araplarının tanrı anlayışları hakkında daha detaylı çalışmaların yapılması gerektiğini ve putperestliğin aslında ne olduğunun da insanlara doğru bir şekilde iletilebilmesinin Kur’an’ın anlaşılmasında önemli bir köşe taşı olduğunu düşünüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- ‘Abdulbākī, Muhammed Fu’ād. *el-Mu‘cemu’l-Mufehres*. Beyrut: Dāru’l-Ma‘rife, 1991.
- Apak, Adem. *Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu: Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*. İstanbul: KURAMER, 2017.
- Arslantaş, Nuh. “Hz. Peygamber’in Çağdaş Yahudilerin Sosyo-kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler,” *İSTEM (İslâm, San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi) Dergisi* 11 (2008), ss.9-46.
- Aykan, Recep. *Kelime ve Konularına Göre Alfabetik Kur’an Fihristi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.
- Bell, Richard. *The Qur’ân: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*. Edinburgh: T.& T. Clark, 1939.
- Budge, E.A. Wallis. *The Egyptian Heaven and Hell, The Book of Am-Ṭuat*. London: Kegan Paul, Trench, Trübner & CO. Ltd., 1905.
- Calderini, Simonetta. “Lord,” Jane Dammen McAuliffe (ed.), *Encyclopedia of the Qur’ân* (Leiden-Boston: Brill, 2003) içinde ss.229-231.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- el-Cevherî, Ebū Naşr İsmâ‘îl b. Ḥammād (ö.400/1009). *es-Şihâh Tācu’l-Luğa ve Şihâhu’l-‘Arabiyye*. Beyrut: Dāru’l-‘İlmu’l-Melâyyîn, 1990.
- Çağatay, Neşet. *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliyye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Çelikkol, Yaşar. *İslam Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çetiner, Bedrettin. *Fatiha’dan Nas’a Esbab-ı Nüzûl*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2002.

- Çiçek, Yakup & Yıldız, Fahrettin. *Kur'ân'da Kavramlar ve Terimler*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- ed-Dāmeḡānī, Ebū Abdillāh Muḡammed b. 'Alī (ö.478/1085). *el-Vucūh ve'n-Nezā'ir*. Kahire, 1992.
- . *Ḳāmūsü'l-Ḳur'ān*. Beyrut: Dāru'l- 'İlmi'l-Melāyīn, 1983.
- Demirayak, Kenan. *Arap Edebiyatı Tarihi-I*. Kayseri: Fenomen Yayınları, 2014.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Arapları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Elik, Hasan & Muhammed Coşkun. *İndirildiği Dönemin Işığında Kur'an Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- el-Ezherī, Muḡammed b. Aḡmed (ö.370/980). *Tehzību'l-Luḡa*. Kahire: Dāru'l-Kutubi'l-Mıṣrıyye, 1976.
- el-Ezrakī, Ebu'l-Velīd. *Aḡbāru Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Fehd, Tevfīk. "Menāt," *DİA*, c.29, s.121.
- . "Kāhin," *Encyclopedia of Islam*, c.4, ss.420-421.
- Geeraerts, Dirk & Cuyckens, Hubert. "Introducing Cognitive Linguistics," Dirk Geeraerts, Hubert Cuyckens (ed.), *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (New York: Oxford University Press, 2010) içinde, ss.3-24.
- Gesenius, William. *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*. Boston: Crocker and Brewster, 1865.
- Goelet, Ogden, Raymond O. Faulkner, Carol A. R. Andrews, J. Daniel Gunther & James Wasserman. *The Egyptian Book of Dead The Book of Going Forth by Day*. San Francisco: Cronicle Books, 2015.

Gökkır, Necmettin. *Kur'an Dilinin Sosyo-Kültürel Bağlamı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.

Gözeler, Esra. *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: KURAMER, 2016.

Grimal, Pierre. "Adonis," *Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012.

Günaltay, M. Şemsettin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

----- . *İslâm Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları: 2015.

Gündüz, Şinasi. "Cahiliye Dönemi Arap Putperestliği," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde ss.11-50.

----- . "Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nabatîlerin Etkileri," *Dinler Tarihi Araştırmaları-I, (Sempozyum: 08-09 Kasım 1996), (Ankara, 1998)* içinde ss.355-378.

Hacımüftüoğlu, Halil. *Kral Tanrı Allah'ın Krallığı*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2011.

el-Ḥalîl b. Aḥmed (ö.175/791). *Kitābu'l-'Ayn*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.

el-Hamevî, Yākūt. *Mu'cemu'l-Buldān*. Beyrut: Dār'ul-Şādir, 1995.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.

Harman, Ömer Faruk. "İbrâhim," *DİA*, c.21, ss.270-271.

----- . "İsmâil," *DİA*, c.23, ss.78-80.

----- . "Kâhin," *DİA*, c.24, ss.170-171.

----- . “Hübel,” *DİA*, c.18, ss.444-445.

İzutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. Terc. M. Kürşad Atalar, İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.

İbn 'Atiyye, el-Andalusî (ö.541/1147). *el-Muḥarreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Beyrut: Dâru'l-Ḥayr, 2007.

İbn 'Aşûr, Muḥammed Ṭâhir. *et-Taḥrîru ve-t-Tenvîru*. Tunus: Dâr el-Tûnusiyye, 1984.

İbn Fâris. *M'ucemu Muḳâyîsi'l-Luġa*. [Beyrut]:Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn İshâk, Muḥammed (ö.150/767). *Sîretu İbn İshâk*. Tah. Muḥammed Ḥamîdullâh. Konya: Hakka Hizmet Vakfı, 1981.

İbn Hişâm, 'Abdu'l-Melik (ö.218/833). *es-Sîretu'n-Nebeviyye*. Tah. Muştafâ es- Sakḳâ Kahire: Muştafâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1981.

İbnü'l-Kelbî (ö.204/819). *Kitâbü'l-Esnâm Putlar Kitabı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

İbn Manzûr, Muḥammed b. Mukerrem (ö.711/1311). *Lisānu'l-Lisān: Tehzîbu Lisāni'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Şadr, 1990.

el-İsfehânî, Er-Râġıb. *Mufredât fî Ġarîbi'l-Ḳur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.

Jastrow, M. *Dictionary of the Talmud*. London: Luzac Co., 1903.

Jeffery, Arthur. *The Foreign Vocabulary of Qur'ân*. Gerhard Böwering & Jane Dammen McAuliffe (ed.), Leiden-Boston: Brill, 2007.

Kelpetin, Mahmut. *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: KURAMER, 2016.

Kiltz, David. "The Relationship Between Arabic Allāh and Syriac Allāhā," *Der Islam* 88:1 (2012), ss.33-50.

Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2012.

Klein, Ernest. *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*. Israel: The University of Hayfa, t.y.

Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. Haz. Hayrettin Karaman, Mustafa Çağrıçı, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

el-Ḳurtubī, Ebū 'Abdullāh Muḥammed b. Aḥmed (ö.671/1273). *el-Cāmi' li-Aḥkāmī'l-Ḳur'ān*. Tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkī. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risāle, 2006.

Kutluay, Yaşar. *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları, 2001.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sehm (Benî Sehm)," *DİA*, c.36, ss.323-324.

Lee, Samuel. *A Lexicon, Hebrew, Chaldee and English*. London: Duncan and Malcolm, 1840.

el-Māturīdī, Ebū Mansūr (ö.333/944). *Te'vilātu'l-Ḳurān*. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

el-Mevdūdī, Seyyid Ebu'l-A'la. *Kur'an'ın Dört Temel Terimi: İlah, Rab, Din, İbadet*. Terc. Mahmut Osmanoğlu, İstanbul: Özgün Yayıncılık, 2001.

----- *Tefhīmu'l-Ḳurān*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

Muḳātil b. Suleymān, (ö.150/767). *Tefsīru Muḳātil b. Suleymān*. Tah. 'Abdullāh Maḥmūd Şehāte. Beyrut: Mu'essesetu'l-Tārīhi'l-'Arabī, 2002.

----- *Muhtasar Tefsīr-i Kebîr*. Terc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul: İşaret Yayınları, 2015.

- Muslim b. Haccac, Ebu'l-Hasen. *Sahih Muslim*. Tah. Muhammed el-Faryabi. Riyad: Dāru't-Ṭayyibe, 2006.
- en-Nesefi, Ebu'l Berakāt (ö.710/1310). *Medāriku't-Tenzil ve Hakāiku't-Te'vil*. Tah. Yūsuf 'Alī Budeyvi, Beyrut: Dāru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1998.
- Okuyan, Mehmet. *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2016.
- Öğmüş, Harun. *Cāhiliyye Döneminde Araplar*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- er-Rāzi, Ebū 'Abdullāh Faḥruddīn Muhammed b. 'Umer (ö.606/1209). *Mefātihul-Gayb*. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 1981.
- Sarıcık, Murat. *Put Hicaz'ın Beş Putu ve Çağdaş Putlar*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2014.
- Sarıçam, İbrahim. *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005.
- Söylemez, M. Mahfuz. "Cahiliye Döneminde Lât Kültü," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının İlahları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016) içinde, ss.51-90.
- ."Cahiliye Arap İncasında Putların Yeri," M. Mahfuz Söylemez (ed.), *Cahiliye Araplarının Ulûhiyyet Anlayışı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015) içinde, ss.9-51.
- es-Suyūfī, Celāluddīn (ö.911/1505). *Lubābu'n-Nuḳūl fī Esbābi'n-Nuzūl*. Kahire: Mektebetu's-Şafā, 2002.
- eṭ-Ṭaberī, Ebū Ca'fer Muhammed b. Cerīr (ö.310/923). *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vili Āyi'l-Ḳur'ān*. Tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkī. Kahire: Heccr, 2001.

Temizer, Aydın. “Kur’ân’da Rab Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz,” *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44:1 (2013), ss.39-66.

Topaloğlu, Bekir. “Rab,” *DİA*, c.34, ss.372-373.

Usta, İbrahim. *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*. Ankara: Ankara Okulu, 2015.

Ünsal, Hadiye. *Erken Dönem Mekkî Surelerin Tahlili*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

el-Vâhidî, Ebû’l ‘Alî b. Aḥmed (ö.468/1076). *Esbābu’n-Nuzûl*. Tah. Kemāl Besyünî Zağlûl. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1991.

Watt, Montgomery. *Hız. Muhammed’in Mekkesi*. Terc. Mehmet Akif Ersin, İstanbul: KURAMER, 2017.

----- . *Muhammad at Mecca*. London: Oxford University Press, 1953.

----- . *Hız. Muhammed Mekke’de*. Terc. Süleyman Kalkan, İstanbul: KURAMER, 2016.

Wensinck, A.J. “Rabb,” C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs & G. Lecomte (ed.), *Encyclopedia of Islam*, Leiden: E.J.Brill, 1986, c.8, s.350.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur’an Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.

ez-Zemaḥşerî, Ebû’l-Ḳāsim Cārullāh Maḥmūd b. ‘Umer (ö.538/1144). *el-Keşşāf ‘an Ḥakā’iki’t-Tenzil ve ‘Uyūni’l-Eḳāvil fî Vucūhi’t-Te’vil*. Tah. ‘Ādil Aḥmed ‘Abdulmevcūd [ve diğeri]. Riyad: Mektebetu’l-‘Ubeykân, 1998.

----- . *Esāsu’l-Belāga*. Beyrut: Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1998.

Erdoğan Şamlıoğlu, Esra, Kur'an'da Geçen Rab ve İlāh Kavramları Üzerine Semantik Bir İnceleme, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Esra Gözeler, XI + 109s.

ÖZET

Çalışmamız Kur'an'da Allah isminden sonra en çok geçen Rab ve İlāh kavramlarının semantik çerçevesinin belirlenmesini, bu iki kavramın geçtiği ayetlerin indirildikleri bağlamın anlaşılmasını ve indiği dönemdeki muhatap kitlesinin tespit edilmesini konu edinmektedir.

Tezimiz konu bütünlüğü içerisinde iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Rab kavramının, ikinci bölümde ise İlāh kavramının semantik analizine yer verilmektedir. Çalışmamızda Rab kavramının Kur'an'da dört ayrı anlama, İlāh kavramının ise sadece tek bir anlama sahip olduğu tespit edilmiştir.

Yaptığımız çalışmanın sonucunda Rab kavramının özel olarak sadece Allah için kullanıldığı, Cahiliye Dönemi Araplarının dahi kendi putlarına Rab kelimesini kullanmadığı, ancak İlāh kavramının daha geniş bir alanı kapsamından ötürü, Allah da dāhil olmak üzere pek çok tanrı veya putun İlāh kavramının semantik çerçevesine girdiği tespit edilmiştir. Siyer kaynakları ve nuzūl sebepleri üzerinden yaptığımız çalışma, tarihsel süreci içerisinde bu iki kavramın doğru bir şekilde anlaşılmasını amaç edinmiş ve kavramların geçtiği ayetlerde anlamın eksiksiz bir şekilde belirlenmesine katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Rab, İlāh, Tarihi Bağlam, Kur'an Semantiği

Erdoğan Şamlıoğlu, Esra, A Semantic Analysis on the Concepts Rabb and Ilāh in the Qur'an, Master's Thesis, Advisor: Assist. Prof. Dr. Esra Gözeler, XI + 109p.

ABSTRACT

Our work is based on the two concepts in the Qur'an: Rabb and Ilāh. These two words are the most common ones, in the Qur'an for God after the usage of the special name Allah. The main subject of this work is to identify the semantics of these two words, to understand the context and the background of the revealed verses and to determine the audiences of that time.

This thesis is composed of two chapters: the first chapter deals with the concept Rabb. And the second chapter examines the word Ilāh. We stated in this thesis that the word Rabb has four different meanings while the word Ilāh has only one meaning in the Qur'an.

At the end of our study we determined that the concept Rabb is used only for Allah and even before Islam there is no usage of Rabb for any other pagan god. But the concept Ilāh has a wide meaning and usage that contains Allah and the others. We aim to contribute in understanding these two words studying the relevant verses in their historical contexts basing on the occasions of revelations and sīra.

Key words: the Qur'an, Tafsīr, Rabb, Ilāh, Historical Context, Qur'anic Semantics.